

Sociaal en Cultureel Planbureau

KANTAR PUBLIC

Continu Onderzoek Burgerperspectieven

Kwalitatieve verkenning onder burgers

30 november 2022

244409233

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	2
2.	Onderzoeksverantwoording	3
2.1	Opzet en uitvoering van het onderzoek	3
2.2	Interpretatie rapportage	3
2.3	Context onderzoek	4
3.	Resultaten	5
3.1	Impressie gesprekken	5
3.2	Hoe gaat het met Nederland?	6
3.3	Eerste verkenning affectieve polarisatie	9
3.4	Nadere verkenning affectieve polarisatie	14
3.5	Polarisatiedruk	17
3.6	Toon debat	18
3.7	Wensen ten aanzien van volgend onderzoek	22
4.	Slotbeschouwing	24
	Bijlage 1 – Gespreksleidraad	27
	Bijlage 2 – Respondentoverzicht	33
	Bijlage 3 – Ingevulde formulieren	35

1. Inleiding

Aanleiding en achtergronden

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voert sinds 2007 het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) uit. Dit onderzoek heeft tot doel ontwikkelingen in persoonlijke en maatschappelijke zorgen van Nederlanders te volgen en te analyseren. Door middel van kwartaalquêtes en verdiepend kwalitatief onderzoek worden ontwikkelingen in perspectieven van burgers gevolgd.

Met ingang van 2022 wordt het kwalitatieve onderzoek uitgevoerd door Kantar Public in samenwerking met onderzoeksbureau MARE.

De algemene onderzoeksvraag voor de groepsgesprekken is door het SCP als volgt geformuleerd:

Wat zijn de maatschappelijke zorgen van Nederlanders?

Naast deze telkens terugkerende onderzoeksvraag wordt elk half jaar op basis van actuele maatschappelijke ontwikkelingen een aantal specifieke onderzoeksthema's toegevoegd.

In september 2022 is het volgende verdiepingsthema aan de orde gesteld:

- Affectieve polarisatie

Dit rapport beschrijft de onderzoeksresultaten van de vier groepsgesprekken die Kantar Public/MARE op 13 en 15 september 2022 in respectievelijk Tilburg en Amsterdam heeft uitgevoerd. Hoofdstuk 2 geeft een verantwoording van de opzet en de uitvoering van het onderzoek. In hoofdstuk 3 wordt allereerst de visie van de deelnemers op de stand van zaken in de Nederlandse samenleving beschreven. Vervolgens gaan we uitgebreid in op de bevindingen rond het thema affectieve polarisatie. Tot slot vatten we in hoofdstuk 4 de belangrijkste bevindingen samen.

2. Onderzoeksverantwoording

2.1 Opzet en uitvoering van het onderzoek

Kantar Public /MARE heeft op 13 en 15 september 2022 vier groepsgesprekken gevoerd in respectievelijk Tilburg en Amsterdam. In overleg met het SCP is besloten om de vier groepen algemeen publiek naar opleiding in te delen:

- Groep 1 Tilburg: algemeen publiek, 18 t/m 74 jaar (t/m mbo)
- Groep 2 Tilburg: algemeen publiek, 18 t/m 74 jaar (hbo+)
- Groep 3 Amsterdam: algemeen publiek, 18 t/m 74 jaar (t/m mbo)
- Groep 4 Amsterdam: algemeen publiek, 18 t/m 74 jaar (hbo+)

Binnen de vier groepen is een spreiding nagestreefd naar geslacht, gezinssituatie, dagelijkse bezigheden (beroep) en leeftijd.

De selectie van de deelnemers is uitgevoerd via ons panel NIPObase. Uit het panel is een gestratificeerde steekproef getrokken waarbij geselecteerd is op woonplaats en spreiding is aangebracht naar leeftijd, sekse en opleidingsniveau. Een willekeurige selectie van relevante panelleden uit de regio Amsterdam en Tilburg kreeg een email met een uitnodiging voor deelname aan het onderzoek. In totaal stuurden we 2621 uitnodigingen waarop 139 panelleden zich aanmeldden voor deelname. Met inachtneming van de criteria ten aanzien van leeftijd, geslacht en dagelijkse bezigheden is een selectie gemaakt. Vanwege te weinig aanmeldingen in Amsterdam in de groep t/m mbo-opgeleiden is een selectiebureau gevraagd aanvullend een paar deelnemers te werven.

In totaal hebben 32 personen deelgenomen aan de gesprekken. Een overzicht van de achtergrondgegevens van de deelnemers is opgenomen in bijlage 2.

De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van een gesprekspuntenlijst die in overleg met het SCP is opgesteld (zie bijlage 1). Alle vier de gesprekken hebben twee uur in beslag genomen.

De groepsgesprekken zijn gevoerd op een locatie in Tilburg en een onderzoekslocatie in Amsterdam. Drie onderzoekers van het SCP hebben de gesprekken in een andere ruimte simultaan gevolgd via een gesloten tv-circuit.

2.2 Interpretatie rapportage

Kwalitatief onderzoek stelt ons in staat inzicht te verkrijgen in opvattingen van mensen en de achterliggende verklaringen daarvan. Deze vorm van onderzoek is open en exploratief en gaat uit van wat de deelnemers zelf ter sprake brengen. Bij kwalitatief onderzoek gaat het om het beschrijven van de diversiteit aan opvattingen en niet om de frequentie waarmee bepaalde uitspraken worden gedaan.

De resultaten uit dit kwalitatieve onderzoek zijn niet generaliseerbaar naar zoals zij voorkomen in de samenleving. Wel geven ze een beeld van de opvattingen die leven onder burgers over de onderscheiden thema's. Opgenomen citaten dienen ter illustratie; de citaten van deelnemers zijn cursief en door dubbele aanhalingstekens aangegeven. Het is een uitgebreid rapport geworden vanwege de wens van het SCP tot een uitgebreide rapportage waarin delen van de gesprekken zijn opgenomen. Dit heeft als reden dat het SCP dit rapport gebruikt als brondocument voor het uiteindelijke rapport van het SCP waarin de kwantitatieve resultaten en kwalitatieve resultaten worden geïntegreerd.

2.3 Context onderzoek

Ten tijde van het onderzoek waren er diverse zaken prominent in het nieuws, waaraan soms werd gerefereerd in de groepsgesprekken. Zo was er volop aandacht voor het aanmeldcentrum Ter Apel waar de opvang op grote capaciteitsproblemen stuit. Maar ook de energiecrisis met stijgende energieprijzen en de roep om reparatie van de koopkracht van huishoudens en een eventueel ingrijpen op de energiemarkt vanuit de (Europese) overheid kreeg veel aandacht in de media. In de aanloop naar Prinsjesdag werd er ook geschreven over de stijgende prijzen, de inflatie en de gevolgen ervan voor huishoudens. Maar ook de parlementaire enquête rondom de gaswinning in Groningen was in het nieuws. En het feit dat de wachtrijen op Schiphol weer waren toegenomen vanwege een tekort aan beveiligers.

In het kader van de woningmarkt werd ook het voornemen bekend om de Huisvestingswet aan te passen, zodat het makkelijker wordt om te verhuizen binnen de eigen gemeente, maar moeilijker wordt om naar een andere gemeente te verhuizen. Verder werden de resultaten bekend van een studie naar het psychisch welzijn van jongeren, waaruit blijkt dat jongeren – vooral meisjes - ongelukkiger worden en dat vooral hun mentale gezondheid is verslechterd onder invloed van corona en ervaren prestatiedruk.

3. Resultaten

3.1 Impressie gesprekken

Onderstaand geven we per groep een korte sfeerimpressie van de gesprekken in Tilburg en Amsterdam. Een positief gegeven was dat alle groepen compleet waren met acht deelnemers per groep.

In het algemeen bleek dat men vrij goed uit de voeten kon met het thema 'affectieve polarisatie'. Bij de introductie van het onderwerp bleek dat men spontaan allerlei voorbeelden kon noemen van affectieve polarisatie, de plekken waar het plaatsvindt, mogelijke bubbelvorming en polarisatiedruk. Het sloot met andere woorden aan op opgedane ervaringen/beeldvorming.

Wat ook een gemeenschappelijke ervaring bleek, was dat men het een leuke ervaring vond om door middel van een focusgroep een aantal thema's te bespreken. Het thema affectieve polarisatie was zeker geen onderwerp dat men dagelijks bespreekt thuis, maar men vond het een interessante en een plezierige bijeenkomst. In verschillende groepen werd benadrukt dat het met elkaar in gesprek gaan en naar elkaar luisteren een belangrijke voorwaarde is om affectieve polarisatie te voorkomen.

T/m mbo opgeleiden Tilburg

De sfeer in de groep (vier mannen en vier vrouwen) was open. Men was voorafgaand aan het gesprek al met elkaar aan het praten in de gang en zette dat voort in het eigenlijke groepsgesprek. Enkele deelnemers moesten wat meer uitgenodigd worden om hun mening te geven. De sfeer bleef ook open, ondanks dat ze het niet over alles met elkaar eens waren. Een dreigend groot verschil van mening dat iemand persoonlijk raakte werd door de groep zelf opgevangen en onderling opgelost. En dit verschil van mening kreeg later in het gesprek ook nog een functie als voorbeeld van een mogelijk uit de hand lopend conflict dat door met elkaar in gesprek te blijven op een rustige manier kon worden opgelost.

Hbo-plus opgeleiden Tilburg

In deze groep was een gemoedelijke sfeer. Men was geïnteresseerd in elkaar. Deelnemers stelden elkaar ook vragen. Ze noemden bij het introductieonderwerp 'de kant van de samenleving' al woorden als 'kloof' en 'polarisatie' als negatieve verschijnselen. Ook in deze groep waren een paar deelnemers die wat meer betrokken moesten worden bij het gesprek en een enkeling die wat afgeremd mocht worden. Iedereen deed wel mee. In die groep werd ook een soort leereffect van het gesprek benoemd. Dat bijvoorbeeld het doorpraten over groepen die tegenover elkaar staan tot een soort besef leidde dat het om kleinere groepen ging.

t/m mbo opgeleiden Amsterdam

In Amsterdam stelde men zich in eerste instantie iets afwachtender op in de groep. Gedurende het gesprek werd men wat lossier, maar in eerste instantie keek men een beetje de kat uit de boom. Er werden veel voorbeelden uit het eigen leven aangedragen ter ondersteuning van het eigen standpunt. De stemming was wat negatiever; de grotestadsproblematiek van woningnood blijkt bij meerdere deelnemers in het eigen leven een grote invloed te hebben. Maar ook ondervindt men de gevolgen van de inflatie, stijgende energieprijzen op persoonlijk vlak behoorlijk.

hbo-plus opgeleiden Amsterdam

Er werd in de groep soms behoorlijk stelling genomen over de eigen standpunten en ook werden bepaalde groepen of standpunten afgeserveerd. Er klonk een vrij directe toon door, die we vaker horen in Amsterdam. Deelnemers waren wel open en gaven ook inkijkjes in het eigen leven. Er was een dominante deelnemer die echt afgeremd moest worden. In de loop van het gesprek kwam iedereen wel meer aan bod. Deelnemers hadden van zichzelf ook wel door dat ze soms wat fel waren of zich zo opstelden. Ze zagen behoorlijk veel negatieve tendensen in de samenleving, maken zich daar ook zorgen over en dat klonk door in de groep. Diverse deelnemers hebben in hun werk te maken met mensen die geraakt worden door de inflatie, stijgende energieprijzen en dat laat hen niet onberoerd.

3.2 Hoe gaat het met Nederland?

Aan het begin van het gesprek is allereerst gevraagd aan deelnemers hoe ze vinden dat het gaat met Nederland: vinden ze dat het meer de goede kant opgaat, meer de verkeerde kant of gaat het zowel de goede als de verkeerde kant op? Deelnemers konden hun standpunt laten weten door middel van een kaart met een duim omhoog, een duim omlaag of een kaartje met een duim omlaag en een duim omhoog erop.

Men is vrij eensgezind in de groepen. De helft van de deelnemers vindt het zowel de goede als de verkeerde kant opgaan. En verder blijkt dat de rest het eerder vooral de verkeerde kant vindt opgaan met Nederland. Slechts een enkeling in Tilburg geeft een duim omhoog. Vaak is het zo dat hbo-plus opgeleiden positiever zijn gestemd dan de t/m mbo opgeleiden, maar dat is dit keer duidelijk niet het geval. Dit heeft vermoedelijk ook te maken met de omstandigheid dat men vanaf 2022 kan kiezen voor een tussenpositie (duim omhoog en omlaag) en dat ook de hbo-plus opgeleiden momenteel wat pessimistischer gestemd zijn.

Hoe motiveert men de standpunten over de richting van Nederland?

T/m mbo-opgeleiden Tilburg

In Tilburg is de groep t/m mbo-opgeleide deelnemers allereerst gevraagd welke zaken ze goed vinden gaan in Nederland. Er worden diverse zaken naar voren gebracht, die door meerdere deelnemers worden ondersteund, variërend van het tegengaan van verspilling door initiatieven als Too good to go, een uitbreiding van kringloopwinkels en meer hergebruik van spullen tot een grote bereidheid om elkaar te helpen zoals bij de opvang van vluchtelingen uit Oekraïne maar ook een ervaren saamhorigheid ten tijde van de coronacrisis, dat de economie weer opleeft en dat het in Nederland relatief goed gaat in vergelijking tot andere landen.

Wel worden positieve zaken vaak snel weerlegd of op zijn minst genuanceerd met negatieve keerzijden. Zo meldt de deelnemer die de saamhorigheid noemt in coronatijd in een adem dat het inmiddels minder goed is gesteld en dat er in de zorg veel onvrede is over de wachtlijsten. En de economie mag dan opleven, maar er is volgens anderen sprake van een steeds grotere armoede, vluchtelingen die niet terecht kunnen op opvangcentra, waarbij de overheid te laat reageert op zaken die misgaan.

Een deel uit de discussie:

6: *“Ja, ik had economie. Gedeeltelijk, ik heb hem naar boven en naar beneden de duim. Gedeeltelijk goed en gedeeltelijk natuurlijk niet goed. Goed; dat alles weer opstart en dat er genoeg banen zijn, al dan niet ingevuld worden, want dat is dan weer negatief natuurlijk. Maar dat we wel met zijn allen weer de schouders eronder proberen te zetten om er toch weer iets moois van te maken.”*

M: *“Oké. Wat vinden anderen daarvan wat [6] zegt?”*

7: *“Allemaal leuk en aardig om mee te maken, maar uiteindelijk komt het erop neer dat momenteel steeds meer mensen de armoede inschuiven en steeds meer mensen eigenlijk niet meer rond kunnen komen. Ik blijf het heel vreemd vinden dat ze met 700 à 800 mensen buiten moeten slapen. Ik zie alleen eigenlijk ..., ze hebben allemaal positieve dingen, maar dat vind ik niet in verhouding staan met wat er allemaal op dit moment gebeurt.”*

M: *“Dus je zegt van positief vanwege dat er misschien wel wat meer mensen werk hebben. Maar de negatieve kant is dat er meer mensen in armoede terechtkomen.”*

7: *“Ja.”*

M: *“Oké”*

3: *“Ja, wat er ook zo vreemd is eigenlijk aan wat er gebeurt, is dat de overheid heel veel geld besteedt aan gaten vullen. Maar eigenlijk zou je moeten voorkomen, hè. Wat je de afgelopen dagen heel veel leest dat er dan een potje komt voor mensen die hun energierekening uiteindelijk niet blijken te kunnen betalen en in de schulden zijn gekomen. Maar ik denk als je dat dan weet dat dat gaat gebeuren, dan moet je toch op voorhand iets gaan doen. En dat gebeurt op heel veel gebieden op dit moment natuurlijk. Hè, als iemand echt op straat komt, dan gaan we zoeken naar een huis. Maar we weten al dat er mensen op straat komen, dus daar gaat het, denk ik, een beetje mis met de overheid.”*

7: *“Dat is ook een van de redenen waarom ik de duim ook omlaag had.”*

Gevraagd naar de zaken die verder niet goed gaan in Nederland, worden er veel negatieve tendensen opgesomd. Het betreft de te uitgebreide en moeilijke regelgeving voor mensen, het moeten inleveren op voorzieningenniveau, de onbetaalbaarheid van huizen, wachtlijsten in de (jeugd)zorg voor hulp, overheidsinstanties die langs elkaar heen werken. Maar ook wordt aangehaald dat Nederland te ruimhartig is met de opvang van vluchtelingen waar hun kinderen onder lijden, omdat ze geen woonruimte kunnen vinden in Nederland. Diverse mensen haken aan op het grote probleem van woningnood. Maar ook de stikstofcrisis

wordt aangehaald als voorbeeld van een in hun ogen falende overheid die vervolgens met het dwingend opleggen van regels probeert zaken te repareren. Tot slot wordt ook een toenemende intolerantie genoemd tegenover de LGBTQ-gemeenschap, homofobie.

Men spreekt over het algemeen uit eigen ervaring (in het gezin, op het werk, op vakantie) of vanuit ervaringen van de directe omgeving als men het heeft over de ontwikkelingen in Nederland.

T/m mbo-opgeleiden in Amsterdam

Ook in Amsterdam vraagt de gespreksleider eerst wat er goed gaat in Nederland. Een deelnemer brengt de goede infrastructuur van Nederland in, dit naar aanleiding van een vakantie in Spanje waar alles een stuk minder goed geregeld is volgens diegene. Ook afgezet tegen landen met een veel lager welvaartsniveau of landen in oorlog vindt een aantal deelnemers dat het leven in Nederland niet slecht is. Verder wordt net als in Tilburg als positief punt benoemd dat Nederland goed uit de coronacrisis is gekomen op economisch vlak.

De stemming is echter toch pessimistischer dan in Tilburg. Want al heel snel komt het gesprek op de negatieve kanten van Nederland en dat zijn er heel wat. Zo wordt er uitgebreid ingegaan op de prijsstijgingen op energie en de boodschappen, de huizenmarkt die het onmogelijk maakt om een betaalbaar huis te kopen of te huren in Amsterdam, dat de eigen inkomsten hetzelfde blijven ten opzichte van alle prijsstijgingen. Maar ook dat de zorgverzekering steeds duurder wordt, dat in het onderwijs een groot lerarentekort speelt wat leidt tot lesuitval, dat overheidsinstanties langs elkaar heen werken waardoor je uiteindelijk buiten de boot valt (toeslagenaffaire, schoolkeuze), zorgen over het eigen pensioen. Er worden veel voorbeelden en ervaringen aangehaald uit het eigen leven.

Een deel uit de discussie:

7: *“Nou ja, ik woonde op mezelf, ik was toen klaar met studeren en ik moest eruit vertrekken en ik kon geen andere plek vinden.”*

M: *“Dus toen ben je weer teruggegaan?”*

7: *“Dus ik ben aan het bivakkeren bij m'n moeder en ik merk dat het echt serieus moeilijk is om in Amsterdam aan een woning te komen.”*

2: *“Ja, een betaalbare woning hè.”*

7: *“Ja.”*

M: *“Dus jij maakt het ook inderdaad mee.”*

7: *“Ja.”*

M: *“Dus dat is iets wat nou ja wat verschillende van jullie dus en zien en ook zelf meemaken. Zijn er andere dingen waarvan jullie zeggen: ja daar gaat het wat ons betreft niet goed mee in Nederland?”*

2: *“Nou ja met de zorg en met onderwijs.”*

M: *“Want wat gaat daar dan niet goed mee?”*

2: *“Nou de zorg gaan ze op bezuinigen, de zorgverzekering gaat omhoog volgend jaar heb ik begrepen. dan heb je eigen risico, dan heb je nog eigen bijdrage, dus je betaalt je gewoon al bont en blauw, ja onderwijs daar gaat het ook niet goed, dus ja, prijzen gaan omhoog.”*

8: *“Straks moet je Van Oranje van je achternaam heten om nog een beetje een betaalbaar leven in Amsterdam te kunnen hebbe.”*

Ook wordt aangegeven dat er sprake is van scheefgroei, een steeds grotere groep in Nederland die niet kan rondkomen en dat de overheid deze groep onvoldoende of te laat steunt. Sowieso is de stemming dat de overheid een gebrek aan daadkracht toont.

Een deel uit de discussie:

8: *“Waar gaat het nog heen? En dan hebben ze het nu over van ja, wij zorgen dat mensen niet in de kou hoeven te staan in de winter, dus dan weet je al dat het nog tot de winter doorgaat. En dan denk ik van ...”*

2: *“Ja, maar het is gelul wat ze zeggen.”*

1: *“Ja maar dat is precies het punt wat ik bedoelde, daadkracht ontbreekt, want je kan er als overheid heus wel wat voor doen, maar we gaan wachten totdat die mensen in de problemen komen en dan pas gaan we ... en dan niet ... dan zijn we d'r niet voor de mensen, maar we zijn er om ervoor te zorgen dat die energiemaatschappijen wel hun geld krijgen, want we gaan die energiemaatschappijen betalen voor die mensen, dus we zijn er niet voor de mensen om die te helpen, we zijn er voor die bedrijven.”*

M: *“En [4] jij wilde ook wat zeggen.”*

4: *“Ja, wat ik dus ook laatst voorbij zag komen op het nieuws et cetera, dat er echt wel kinderen naar school gaan zonder eten.”*

Hbo-plus opgeleiden in Tilburg

Gevraagd naar de motivatie voor de positieve ontwikkeling van Nederland komen de deelnemers in Tilburg met de herwonnen vrijheid na twee jaar coronacrisis, de welvaart in Nederland, zeker ten opzichte van andere landen, meer vrijheid voor de LHBTQI-groep om te laten zien hoe ze zich voelen. Echter, ook in deze groep worden positieve motivaties gelijk voorzien van negatieve tegenhangers, want het gaat niet alleen maar de goede kant op. Een deelnemer brengt de asielcrisis, de energiecrisis naar voren. Een ander brengt spontaan het thema polarisatie naar voren, waarop de volgende inhaakt dat de armoede in Nederland zorgt voor een tweedeling. Diverse grote maatschappelijke kwesties worden dus vrij snel aangekaart.

Een deel uit de discussie:

8: *"We leven natuurlijk wel in relatieve welvaart, ik heb een dak boven mijn hoofd en eten en ik verdien op zich prima geld, dus ik heb het zelf goed. Maar ik zie ook andere mensen in ons land die het wat slechter hebben."*

M: *"Ik hoor wat ja en zie wat geknik?"*

7: *"Daar ben ik het helemaal mee eens, dat waren mijn gedachten ook."*

2: *"Ik vond het niet zo goed gaan. Ten eerste omdat de polarisatie binnen de maatschappij toeneemt, je krijgt steeds meer twee kanten. Dat zag je al met de coronacrisis, gevaccineerd en niet-gevaccineerd en ook nu weer met milieu en zo. En het duurt gewoon erg lang voordat er eindelijk daadkrachtig opgetreden wordt bij het behandelen van een crisis, kijk naar de toeslagenaffaire, het gas in Groningen. Dus ja, dan vind ik het helemaal niet zo goed gaan."*

3: *"Bij mij schoot eigenlijk meteen de armoede in mijn hoofd, die tweedeling in Nederland die je steeds meer gaat krijgen. Dat is wat ik ook wel een beetje in mijn werk zie, dat gezinnen echt heel moeilijk rond kunnen komen en dat kinderen bij wijze van zonder fruit naar school komen omdat het niet betaald kan worden. En dat zie je steeds meer en dat vind ik best wel zorgwekkend."*

7: *"Een grotere kloof steeds meer."*

Men heeft niet zozeer zelf te maken met armoede, maar ziet het wel op het werk (basisschool) en in de eigen omgeving met familieleden die net te veel inkomen hebben voor toeslagen en steeds lastiger rond kunnen komen. In de groep worden nog meer negatieve verschijnselen benoemd zoals de negatieve gevolgen van de oorlog in Oekraïne, geopolitiek, het personeelstekort in allerlei sectoren, de problematische en op slot zittende huizenmarkt, de stikstofproblematiek. De regering heeft in hun ogen een slechte en te afwachende rol in dit alles volgens meerdere deelnemers en de versnippering in de politiek helpt daar niet bij. Een deelnemer met een migratieachtergrond relateert de stemming, want hij vindt het niet zo slecht gaan, benadrukt meer de relatieve achteruitgang ten opzichte van enige tijd geleden en dat mensen daarover vallen.

De media krijgt een rol toebedeeld als aanjager van de negatieve stemming. Bijvoorbeeld in de beeldvorming over vluchtelingen, terwijl men zelf in contact met vluchtelingen als docent of taalmaatje vooral positieve ervaringen opdoet. En de coronacrisis heeft mede zorg gedragen voor de huidige overspannen arbeidsmarkt. Kortom: er worden heel veel maatschappelijke kwesties naar voren gebracht waarvan men vindt dat die een negatieve invloed hebben. De toenemende armoede wordt overigens gesignaleerd, maar heeft vooralsnog nog geen gevolgen voor hun persoonlijke situatie.

Hbo-plus opgeleiden in Amsterdam

De deelnemers in Amsterdam is ook gevraagd aan te geven welke zaken volgens hen goed gaan in Nederland. Dit levert deels dezelfde geluiden op als in de andere groepen, namelijk dat het welvaarts- en voorzieningenniveau in Nederland in vergelijking met andere landen hoog is, dat je opleidingen kunt volgen, dat het vanwege het personeelstekort makkelijk is om werk te vinden en de economie in de lift lijkt te zijn ondanks de grote uitgaven van de overheid om de coronacrisis te bestrijden. Maar, net zoals in andere groepen, blijkt men ook veel bezig te zijn met negatieve kanten en die overheersen zelfs in deze groep. De stijgende energieprijzen, een inflatie van 10% die zorgt voor een groter wordende kloof tussen arm en rijk, steeds meer mensen die afhankelijk zijn geworden van de voedselbank. Maar ook de keuzes van de regering worden negatief geïdentificeerd, zoals bijvoorbeeld het sluiten van ziekenhuizen en bezuinigingen in de zorg die in de coronacrisis hebben geleid tot onvoldoende capaciteit, de wachtlijsten in de zorg. De deelnemers merken weliswaar de hogere prijzen in hun portemonnee, maar hebben nog geen moeite om rond te komen. Echter, in hun werk (in de zorg, als ambtenaar bezig met dak- en thuislozen) zien ze schrijnende situaties. Zelf maken ze zich enigszins zorgen over aflopende energiecontracten.

Een deelnemer brengt een andere zorg in en die betreft, volgens hem, het afzonderen van de samenleving en in een parallelle wereld leven met als mogelijk gevolg dat de democratie daaronder gaat lijden.

Een deel van de discussie:

7: *"Ik weet niet of nu het juiste moment is, maar er speelt nog iets anders waar ik mij nog veel meer zorgen over maak. En dat is ... Dat zie je niet alleen in Nederland, maar ook in Nederland en dat is onze hele democratische rechtsorde. Wordt steeds meer ... Er worden steeds meer vragen bij gesteld. Er zijn bewegingen die wetenschappelijk onderzoek niet meer serieus nemen. Er zijn steeds meer mensen die heel bewust in bepaalde sociale mediagroepen zich afzonderen van de rest van de samenleving. Daar gaat het veel fake news rond. Dat vind ik een nog veel zorgelijker ontwikkeling."*

M: "En wat is jouw zorg daarbij? Dat er bepaalde groepen ..."

7: *"Dat op een gegeven moment de democratie, zoals wij die met elkaar in de loop der jaren hebben opgebouwd, daaraan ten onder gaat."*

5: *"Kijk, ik herken wat jij ziet. Aan de andere kant denk ik bij mezelf: dat zijn vaak ook de mensen die vroeger eigenlijk al zich ... Het is eigenlijk hun manier om te demonstreren zeg maar. Alles wat de overheid zegt is niet waar, alles wat de wetenschap zegt is niet waar want ... Dat zijn allemaal mensen die worden zogenaamd betaald door ... Dat was toen tijdens bijvoorbeeld het prikken was dat Bill Gates die zou gewoon betaald hebben of zoiets wat ik heb gehoord."*

7: *"Er zijn heel veel mensen die dat geloven."*

5: *"Ja, er zijn heel ... Er zijn mensen die dat geloven, maar dan zeg ik op mijn beurt weer zo van: dat zijn mensen die over het algemeen slecht geïnformeerd zijn, niet de juiste nieuwsbronnen hebben en die eigenlijk, waarvan ik zeg dat dat een overheidstaak is, ook voor ons als gemeente, om mensen te informeren met van: waar moet je nou je informatie vandaan halen?"*

7: *"Ja, het is wel massa. Het zijn wel heel veel mensen."*

Kortom: De stemming over de kant van de samenleving is op zijn gunstigst gezegd gemixt, maar neigt toch eerder naar de negatieve kant door een veelheid aan problemen die men signaleert. Deels – vooral de t/m mbo opgeleiden - heeft men hier ook last van in het eigen leven. Men maakt zich over diverse zaken zorgen. En er is een algemeen gevoel dat de overheid zich te afwachtend opstelt en te laat reageert op ontwikkelingen en niet een proactieve rol inneemt.

3.3 Eerste verkenning affectieve polarisatie

Het begrip affectieve polarisatie is dermate abstract dat is gezocht naar een zo concreet mogelijke manier om het onderwerp te introduceren en bespreken. De term is vanuit de gespreksleiders niet gebruikt.

Meningsverschillen tussen groepen komen spontaan naar voren

Zo is deelnemers in eerste instantie gevraagd in hoeverre men de indruk heeft dat mensen of groepen tegenover elkaar staan in de samenleving. Deze vraag wordt in feite in alle groepen bevestigend beantwoord of in ieder geval dat het er steeds meer op gaat lijken. En desgevraagd komt men in alle vier de groepen al snel met voorbeelden aanzetten. Opvallend is dat men dan niet alleen groepen benoemt die tegenover elkaar staan op basis van kenmerken, zoals rijk versus arm of vluchtelingen versus oorspronkelijke inwoners van Nederland of hoogopgeleiden versus laagopgeleiden, de 'haves' versus de 'have-nots'.

Men benoemt in alle groepen juist spontaan groepen die tegenover elkaar staan vanwege vooroordelen/beelden over elkaar en meningsverschillen. Men draagt dan bijvoorbeeld de acties van boeren aan en dat deze op weerzin kunnen stuiten bij de rest van Nederland als hun acties steeds radicaler worden. Maar ook de gevaccineerden tegenover de ongevaccineerden wordt als voorbeeld genoemd van groepen die vanwege meningsverschillen tegenover elkaar staan.

In beide groepen in Tilburg wordt naar voren gebracht dat het principe 'onbekend maakt onbemind' debet is aan groepen die tegenover elkaar staan vanwege verschillende standpunten. Voorbeelden die men daar aandraagt zijn bijvoorbeeld homo's/lesbiennes tegenover mensen die hen afwijzen (t/m mbo Tilburg) of

mensen met verschillende religies (hbo-plus Tilburg) die geen begrip hebben voor elkaar en dat dat kan leiden tot een kloof.

De woningnood komt bij de t/m mbo-opgeleiden in Amsterdam om de hoek kijken in de zin van degenen met een huis tegenover degenen zonder huis en de ervaren oneerlijkheid in toewijzingsbeleid dat bepaalde groepen, zoals statushouders, voorrang krijgen. En dit kan volgens hen aanleiding geven tot wrijving in de samenleving, omdat mensen zich dan achtergesteld gaan voelen.

Bij de hbo-plus opgeleiden in Amsterdam en Tilburg kwam bij de ontwikkelingen in de samenleving al een grotere tweedeling, polarisatie naar voren. In Amsterdam wordt verder bij de hbo-plus opgeleiden gesproken over klimaatontkenkers versus degenen die vertrouwen hebben in de wetenschap, maar ook over protesterende jongeren tegen het coronabeleid die vernielingen aanrichten.

De deelnemers in hun eigen woorden:

Amsterdam t/m mbo opgeleiden:

- 3:** *"En die beweging die echt heel erg antiregering is, anti establishment sowieso die mensen die elke zondag gaan demonstreren."*
- 8:** *"Die 5G-wappies."*
- 3:** *"Die zijn tegen alles en voor Rusland. Ik zeg niet dat het allemaal niet mag hè, dat moeten jullie allemaal (zelf) weten, mensen antivaxers en dit en dat, dat is wel waar ook wel ze willen ook een beetje een twee zaaien heb ik het gevoel, willen een soort van ..."*
- 2:** *"Wrijving in de samenleving."*
- 3:** *"... wrijving brengen of die brengen ze al en ja, ik vind dat heel ongemakkelijk, ik vind dat niet fijn en d'r zijn natuurlijk wat politieke partijen die daar ook lekker op inspelen, anti-immigratie, anti dit, anti dat, antizwart, antiwit, antivrouwen, weet ik veel. Nee, ik vind dat ... dat baart me wel zorgen. Ik had het meer tijdens corona, omdat toen zeker de antivaccinatie mensen en voor vaccinatie mensen dat die zo echt tegenover elkaar stonden, dacht ik van: nou weet je, we moeten echt allemaal even doen wat we zelf willen en elkaar even met rust laten, maar dat begint nu vind ik wat te verminderen."*
- M:** *"Dus je noemde verschillende groepen mensen, maar met een soort van algemeen idee van anti-establishment, heel erg ergens tegen zijn, dus ..."*
- 3:** *"En ook een beetje ongefundeerd op één of andere manier. Het is heel veel oneliners gillen en iedereen van hu-hu, en ik ben er een beetje verbaasd over dat mensen zo daarin meegaan."*

In de hbo-plus groep in Tilburg wordt aangestipt dat het met uiteenlopende standpunten kan leiden tot het je moeten verantwoorden tegenover anderen en dat dit tot negatieve gevoelens kan leiden.

Tilburg hbo-plus opgeleiden:

- 3:** *"Voor mij is iedereen gelijk hoor, of je directeur bent of schoonmaker, maakt mij echt niet uit, en ook qua cultuur, ik heb dat zelf helemaal niet. Maar ik denk wel, en dat is in het nieuws hè, dus ik heb daar zelf geen ervaring mee, maar als je op het nieuws ziet en hoort van, die vluchtelingen komen daar te wonen en mensen die camera's gaan ophangen en hun kinderen mogen niet meer buitenspelen, daar schrik ik wel enorm van. Dus ik denk wel dat dat bijvoorbeeld een punt is waardoor dat nu heel erg speelt bij meerdere mensen. Dat is waar ik meteen aan denk."*
- 2:** *"Ik maak het zelf ook mee, gevaccineerd en niet-gevaccineerd. Ik ben zelf niet gevaccineerd. Daar heb ik m'n redenen voor, ik ben geen wappie, ik sta niet achter complottheorieën en zo. De reden is dat ik op de griep prik niet goed reageer, dat is dezelfde familie, dus dat is één reden. En ik vind die vaccins veel te snel ontwikkeld, want normaal moeten ze één keer in de zes maanden een veiligheidsrapport afgeven aan de overkoepelende organisatie. En deze moet iedere maand een rapport indienen, dus dat wil zeggen dat ze toch nog niet helemaal zeker zijn of het goed is of niet."*
- M:** *"U hoeft zich zeker niet te verantwoorden tegenover mij hoor."*
- 2:** *"Nee nee, maar ik geef even aan waarom, dus niet omdat ik in complotten of zo geloof... Kijk, toen wij op reis gingen naar Cuba ..."*
- 1:** *"Het feit dat u zich nu verantwoordt, zegt eigenlijk al genoeg toch?"*
- 2:** *"Nee, ik verantwoord me niet, ik geef even de achtergrond."*
- 8:** *"Maar dat is misschien wel een ding, dat mensen inderdaad snel ... Ik ben ook niet gevaccineerd maar je wordt wel snel in een hoek gezet. Iedereen heeft daar z'n eigen redenen voor, maar misschien denken mensen dan gelijk van, jij hoort misschien bij een bepaalde politieke hoek of zo, en dan word je zo weggezet. Ik weet niet waardoor dat komt, maar je merkt dat wel een beetje in de samenleving."*

Als we deelnemers expliciet vragen aan welke groepen ze denken die tegenover elkaar staan vanwege meningsverschillen, dan worden bepaalde groepen of meningsverschillen in meerdere groepsgesprekken genoemd zoals:

- voor- en tegenstanders in zwarte pieten discussie
- transgenders versus niet-transgenders in kader van nieuwe wetgeving
- pro- en antivaxers

Sociale media en berichtgeving in nieuwsmedia, maar ook talkshows op televisie worden door veel deelnemers gezien als aanjagers van het tegenover elkaar stellen van meningen. Specifiek voor sociale media geldt dan dat meningen extremer worden geuit. Dit is mogelijk doordat iedereen op sociale media anoniem zijn/haar mening kan geven. Maar er is ook sprake van het uitvergroten van negatieve beelden over bepaalde groepen. En dan gaat het volgens deelnemers vaak over een kleine groep die zich extreem uit over een conflict, maar wel veel aandacht hiervoor krijgt in berichtgeving of praatprogramma's wat kan leiden tot polarisatie.

De hbo-plus opgeleiden in Amsterdam hierover:

- 5: *"Die asbest op de snelweg deponeren en auto's slopen, ik vind dat ook niet normaal. Dat ik zoiets heb van: op het moment dat je ... Ja, ik heb alle begrip voor ze. Ik snap dat het ze heel moeilijk wordt gemaakt met dat hele stikstofgebeuren. Maar aan de andere kant heb ik ook zoiets van: je kan het ook op een normale manier doen."*
- 2: *"Ja, de sympathie wordt zo verspeeld ja."*
- 5: *"En op het moment dat jij op deze manier om aandacht vraagt dan wordt Nederland als ... de mensen zeg maar, de rest van Nederland die wordt dan heel snel mee van je."*
- M: *"Ja, helder."*
- 4: *"Maar dit is dus al een stukje polarisatie wat mij betreft want dit zijn waarschijnlijk gewoon één of twee boeren geweest die asbest neerleggen. En honderden, duizenden boeren hebben dat niet gedaan. Dus meteen heb je zo'n beeld van: o, de boeren hebben dit gedaan. Weet je wel?"*
- 5: *"Nou ja, ..."*
- 4: *"Dus het komt ook een beetje door hoe het in de media gebracht wordt. Media is natuurlijk ook ... die stookt dat ook aan, dat polariseren."*
- 8: *"Ja, daar ben ik het wel mee eens. Media die toch ook heel veel...."*

In verschillende groepen geven deelnemers uit zichzelf aan dat tegenwoordig iedereen een mening over van alles moet hebben, dat dat vaak op een heel uitgesproken manier gebeurt. En dat dat onwenselijk is, omdat het kan leiden tot escalatie van standpunten in conflicten. Er wordt dus een zekere druk ervaren. In Amsterdam wordt bij de hbo-plus deelnemers gesproken over 'zwart-wit' denken, waarin het moeilijker is om geen standpunt in te nemen. Een t/m mbo opgeleide deelnemster in Tilburg haakt hier op in en vraagt zich af of we in Nederland het vermogen zijn kwijtgeraakt om op een 'respectvolle manier ruzie te maken met elkaar'. Dat meningsverschillen hierdoor misschien sneller uit de hand lopen. Later in het gesprek geeft ze aan dat iedereen tegenwoordig zo wordt geconfronteerd met allerlei problemen en kwesties dat dat ook uitlokt om overal stelling over in te nemen. Overigens geven diverse deelnemers aan dat zij zichzelf niet zo geroepen voelen om een mening te geven als ze zich er onvoldoende in hebben verdiept.

In de hbo-plus opgeleide groep Amsterdam geven deelnemers aan dat mensen vaak in een eigen 'bubbel' zitten, waardoor ze minder in contact komen met mensen met andere meningen en het ook moeilijker wordt om naar elkaar te luisteren of open te staan voor elkaars mening. Corona heeft dit volgens hen nog verder versterkt, doordat iedereen meer op zichzelf en de eigen bubbel was teruggeworpen. Maar ook het opleidingsniveau of bepaald mediagebruik kan volgens hen zorgen voor een bepaalde bubbel.

In Tilburg wordt het gesprek heel persoonlijk als het over de nieuwe transgenderwetgeving gaat. En het meningsverschil hierover wordt vrij fel van toon. Een weergave:

T/m mbo opgeleiden Tilburg

- 5: *"Het is steeds meer dat een klein groepje het voor de rest bepaalt."*
- 6: *"Ik vind het echt bizar. Echt waar."*
- 5: *"Neem die transgenders maar. Hoeveel mensen zijn er nu transgender?"*

- 1: "Mijn kind."
- 5: "Nee, die is lesbisch, die is niet transgender."
- 1: "Nee, ik heb twee kinderen."
- 5: "Oh sorry. Maar goed, het is maar een heel klein groepje van de Nederlanders, dan krijgen we een transgenderwet die dan gelobbyd is, waar geen een vrouw die sport blij mee is, denk ik."
- M: "Want?"
- 5: "Nou, dan voel ik mezelf ook vrouw en ik ga de vrouwenkleedkamer in."
- M: "Ja, op die manier, dat ze dan in ongemakkelijke situaties terecht kunnen komen."
- 5: "Ja."
- 1: "Nee, want het probleem ligt dan niet bij de transpersoon, het probleem ligt dan bij de cisman. Die is degene die daar misbruik van maakt."
- 5: "Nee, dan volg je gewoon de wet op. Dan voel ik mezelf vrouw en ga ik daar naartoe. Dat zal ik niet doen. Daarom zouden die psychologen er nu uitgehaald moeten worden, want dit is een wetsverandering, hè. De wetsverandering is dat je niet meer naar een psycholoog hoeft te gaan om te kijken van zit je inderdaad in het verkeerde lichaam en we hoeven hier niet dieper op in te gaan. Nou, dat gaan ze nu wegschrappen, dus ik kan het gewoon voelen. Ik vind dat gewoon heel ..."

Uiteindelijk lossen de deelnemers het meningsverschil ter plekke met elkaar op door weer naar elkaar toe te bewegen in het gesprek. Ook in Amsterdam wordt bij de hbo-plus opgeleiden benoemd dat het af en toe spannend wordt in het gesprek en dat het meer naar een discussie gaat dan naar een dialoog. Het thema zet met andere woorden deelnemers ook op een verscherpt bewustzijn in hoe men met elkaar van gedachten wisselt.

Meningsverschillen worden niet zozeer groter, maar heftiger geuit

De meerderheid van de deelnemers is het eens met de stelling dat verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter worden. En dan heeft men het vooral over dat er meer felheid en vijandigheid komt in de discussies, dat standpunten harder worden geventileerd. Hbo-plus opgeleiden stellen dat het hebben van meningsverschillen altijd aan de hand is geweest en dat de meningsverschillen op zich niet groter worden, maar dat het tegenwoordig meer leidt tot conflicten of 'polarisatie'. Heftiger meningsverschillen zorgen er volgens de deelnemers voor, dat mensen niet meer in gesprek zijn met elkaar. Of naar elkaar luisteren, maar dat het puur bij het uitwisselen van standpunten blijft.

Deels merken sommige deelnemers ook in het eigen leven dat meningsverschillen ertoe kunnen leiden dat je tegenover elkaar komt te staan. We horen in beide groepen in Amsterdam dat men zichzelf sneller opgefokt voelt, maar ook dat er een zekere angst is voor discussie of het je uitspreken over iets, omdat een gesprek snel fel kan worden en kan ontaarden. Een enkeling heeft het over een 'kort lontje van mensen' in dit verband.

Sowieso is een stemming merkbaar in de focusgroepen dat men vindt dat een kleine groep door veel aandacht te vragen over een onderwerp en dat soms op een extreme manier doet, ook ervoor zorgt dat er beleid of regelgeving hierop wordt aangepast en dat dat een sfeer creëert waarin mensen denken dat ze hun gelijk kunnen halen door steeds harder hun mening te verkondigen. In die zin wordt extreem gedrag dus in de ogen van sommigen ook 'beloond'.

In Amsterdam heeft de hbo-plus opgeleide groep verder de indruk dat onvrede over de eigen omstandigheden een voedingsbodem kan zijn voor heftiger meningsverschillen en dat deze ook meer worden geuit.

Al met al geven deelnemers te kennen dat ze om zich heen zien dat meningsverschillen heftiger worden geuit, dat het soms een kleine groep is die zich radicaal opstelt en dat het soms ook groter lijkt dan het is door de aanjagende rol van de (sociale) media.

Gevolgen: polarisatie, hardere acties, politieke besluitvorming onder druk

Heftige meningsverschillen worden volgens deelnemers erg als het inhoudt dat je niet meer echt met elkaar in gesprek gaat, geen dialoog meer hebt. En dat dat kan betekenen dat er minder snel tot een vorm van overeenstemming wordt gekomen, oplossingen uitblijven, angst ontstaat om het gesprek aan te gaan. In Amsterdam geeft de t/m mbo opgeleide groep aan dat het volgens hen tot meer agressie leidt. Maar er wordt ook door enkelen gesproken over een mogelijke splitsing in de samenleving.

In de politiek leidt dat volgens sommigen ertoe dat de toon van het debat verhardt. Dat sommige bewindspersonen beveiligd moeten worden als gevolg van uitspraken wordt als een trieste escalatie gezien. Maar ook de versnippering in het politieke landschap zorgt volgens een aantal deelnemers voor steeds meer tegenover elkaar staande groepen/belangen die bovendien denken hun achterban te dienen door zich extreem te uiten. De versnippering leidt bovendien tot het steeds moeilijker komen tot oplossingen voor maatschappelijke problemen. En dat politici, bij het niet eens kunnen worden binnen hun politieke partij, zich afsplitsen om voor zichzelf te beginnen wat tot een nog grotere versnippering leidt. In de week voorafgaand aan het onderzoek is dat volgens een deelnemer weer gebeurd. En uiteindelijk leiden deze ontwikkelingen tot een gebrek aan besluitvorming in de politiek.

Wat verder in verschillende groepen als problematisch wordt gezien van de heftiger meningsverschillen is dat de acties steeds harder worden. Men refereert dan aan de boerenprotesten die volgens behoorlijk wat deelnemers erg ver gingen. Maar ook de stakingen van het NS-personeel waarmee het hele treinverkeer werd platgelegd. En men betoogt dat deze acties ten koste gaan van de steun voor de soms terecht protesten en dat groepen zich dan meer tegen elkaar keren, omdat veel mensen er de dupe van zijn en het dan voor de hele samenleving een probleem wordt.

De deelnemers in hun eigen woorden:

T/m mbo opgeleiden Amsterdam:

M: "Want als jullie dan zo zeggen dat hè dat meningsverschillen ja in feite ook heftiger worden of dat er meer negativiteit aan te pas komt, negatieve gevoelens, wat heeft dat dan mogelijk voor gevolgen?"

4: "Ja, conflicten, ruzies en ..."

3: "Ik denk wel dat je minder snel tot een cohesie komt en oplossingen als je verder van elkaar af bent, staat. Dus dat er geen middenweg meer is, dus dat je niet een beetje water bij de wijn kunt doen, omdat je zo'n extreme mening hebt."

M: "Dus [4] jij zegt zo van meer conflicten en jij zegt: je komt minder snel weer bij elkaar."

4: "Ja en misschien ook wel angst dat je iemand dan niet durft te vragen of zo, dat je ..."

5: "Afstand."

4: "... niet in gesprek durft te gaan, terwijl dat juist de sleutel is."

Hbo-plus opgeleiden Tilburg:

M: "En in hoeverre is het erg als er meningsverschillen zijn of als die misschien groter worden?"

1: "Niet denk ik, maar ik denk dat heel veel mensen iemand anders willen overtuigen van hun mening. En niet verdraagzaam zijn naar een ander toe en niet accepteren dat een ander een andere mening kan hebben. En zeker als het recht tegenover elkaar staat. "

7: "Ze willen hun punt maken en niet naar de ander luisteren. Maar als je echt naar elkaar zou luisteren. Wat hij net zei, dat ik denk van, o ja zo kun je het ook zien. En daar kun je iets mee of je kunt er niks mee, maar je hoeft er niet tegenin te gaan. En dat is denk ik veel ... En ik denk dat het ook wel te maken heeft met dat mensen zich niet veilig, bedreigd ... of ja bedreigd, door de regering van, dit speelt en dit speelt, allerlei onderwerpen spelen, en dat ze daardoor niet meer hun zekerheid hebben ..."

1: "Je wilt je eigen hachje redden."

7: "Ja, ja. Ik denk dat dat ook meespeelt."

Kortom: tegenstellingen tussen groepen mensen door meningsverschillen over maatschappelijke kwesties is een onderwerp dat een snaar raakt bij de deelnemers. Men benoemt spontaan allerlei tegenstellingen, net zoals dat men vindt dat de meningsverschillen met een zekere heftigheid gepaard gaan. Corona en de discussie over wel of niet vaccineren lijkt de verhoudingen op scherp te hebben gezet, zowel op maatschappelijk vlak als in persoonlijke kring. Sociale media en reguliere media krijgen een hoofdrol in het sterker maken of uitvergrooten van conflicten, maar ook onvrede bij bepaalde groepen heeft een negatieve werking en werkt conflicten in de hand.

3.4 Nadere verkenning affectieve polarisatie

Om het thema verder te verkennen en mensen de mogelijkheid te geven de eigen indrukken te noteren zonder al te veel invloed van gesprekspartners is de deelnemers gevraagd een formulier in te vullen met drie vragen:

Bij welke onderwerpen/thema's (meningsverschillen) is er volgens jou sprake van negatieve gevoelens of zelfs conflicten tussen mensen door hun verschillende opvattingen?

En waar zie je het, kom je het vooral tegen?

En worden de negatieve gevoelens of conflicten tussen groepen met verschillende meningen heftiger volgens jou of niet?

Naar aanleiding van de eerste onderzoeksdag in Tilburg is de formulering van de eerste vraag aangepast en 'meningsverschillen' gebruikt in plaats van thema's/onderwerpen. Dit omdat we merkten dat het gesprek naar aanleiding van de beantwoording van de vragen moeizamer op gang kwam, terwijl men ervoor in het gesprek spontaan met allerlei inzichten kwam over (groter wordende) meningsverschillen tussen groepen mensen over bepaalde kwesties.

Het bleek echter dat in Amsterdam vervolgens het gesprek ook wat stokte nadat men het formulier had ingevuld. Dus het had meer te maken met de onderbreking door het invullen dan met de vraagstelling zelf, is onze inschatting.

Grote maatschappelijke kwesties aanleiding voor heftige meningsverschillen

De reacties van deelnemers zijn in bijlage 3 terug te lezen. Onderstaand een samengevatte weergave van hun antwoorden.

Wat onmiddellijk opvalt is dat vrijwel niemand maar één onderwerp noemt, maar vrijwel altijd verschillende onderwerpen. En dat het natuurlijk ook onderwerpen betreft die al eerder in het gesprek aan de orde zijn gekomen. Het gaat eigenlijk alleen maar over de grote maatschappelijke kwesties die momenteel spelen of in het geval van corona recent hebben gespeeld, zoals het vluchtelingen-/asielbeleid, klimaat/stikstofbeleid en boerenprotesten, corona, racisme, armoede, woningnood en toewijzingsbeleid.

De t/m mbo-opgeleiden in Tilburg hebben het vooral over de opvang van vluchtelingen en daarnaast over corona, boeren en stikstofbeleid, armoede, 'buitenlanders' en politiek. In de t/m mbo opgeleide groep in Amsterdam valt op dat persoonlijke ervaringen spelen in het zelf de discussie aangaan over een onderwerp of een ander aanspreken op gedrag en de reacties die dat op kan leveren. Verder wordt hier vooral gerefereerd aan het asielbeleid, racisme, zwarte pietendiscussie, rijk-arm, het stikstofbeleid.

De hbo-plus opgeleiden in Tilburg noemen net zoals de overige groepen asielbeleid, klimaat/stikstofbeleid en verschillende culturen. Maar ook corona, religie, de LGBTQ-gemeenschap en controverses die deze oproept. Ook wordt in deze groep de politiek genoemd en zijn woorden als polarisatie en radicalisering genoteerd. In Amsterdam hebben deelnemers heel uitgebreide notities gemaakt met uitleg erbij. En er worden enkele persoonlijke ervaringen gedeeld. Ook is opvallend dat een deelnemer als aparte notitie aangeeft: "Ik voelde me als 'wappie' niet echt genoeg op m'n gemak om ervoor uit te komen." Dit zegt toch iets over het ongemak dat mensen kunnen voelen om in een groep voor het eigen standpunt uit te komen. De sfeer in de Amsterdamse groep was ook vrij direct. De onderwerpen die men in deze groep adresseert komen grotendeels overeen met de eerdergenoemde onderwerpen, maar corona is in deze groep dominant. En, net als bij de hbo-plus opgeleide groep in Tilburg, wordt ook hier nadrukkelijker de politiek naar voren gebracht, voor- of tegen de overheid zijn, politieke polarisatie.

Het speelt zich af voornamelijk op sociale en reguliere media

Deelnemers hebben aangegeven waar je dit soort heftige meningsverschillen of negatieve gevoelens tegenkomt. In het verlengde van wat al eerder ter tafel is gekomen, blijkt dat men dan vooral aan sociale media en reguliere media denkt. Deze zijn echt dominant in de reacties. Verder noemt men ook wel de openbare ruimte/op straat, het werk, demonstraties/stakingen/boerenprotesten. Een enkele keer specifieke plekken zoals bepaalde (achterstands)wijken. De privé omgeving is door sommigen genoteerd als 'vriendengroepen' of 'familiekring', maar lijkt een ondergeschikte rol te spelen.

Vervolgens is met de deelnemers doorgepraat over hun antwoorden. Hierbij is door de moderatoren onderscheid gemaakt naar kwesties die meer spelen op het niveau van de samenleving en kwesties die men in het eigen leven tegenkomt. In het gesprek blijkt het vaak door elkaar te lopen.

Men legt aan elkaar uit waarom men heeft gekozen voor bepaalde meningsverschillen. In feite worden indrukken herhaald, zoals deze eerder in het gesprek aan bod kwamen. Alleen komt nu nadrukkelijker het wantrouwen ten opzichte van de overheid/politiek in de verschillende focusgroepen sterker naar voren; men heeft het dan over de energiecrisis en het stikstofbeleid (t/m mbo Tilburg en Amsterdam), maar ook over de woningnood en het voorrangsbepijnd in toewijzing voor asielzoekers dat volgens deelnemers bij nogal wat mensen in Nederland als 'oneerlijk' wordt ervaren (t/m mbo Tilburg, hbo-plus Tilburg en Amsterdam). En de (sociale) media wakkeren volgens alle deelnemers onlustgevoelens aan, vergroten deze uit en hebben in die zin een aanjagende functie terwijl het volgens deelnemers niet per sé om grote groepen hoeft te gaan die tegenover elkaar staan.

Zoals gezegd zijn er veel maatschappelijke kwesties die aanleiding geven tot heftige meningsverschillen tussen groepen mensen. Maar men maakt wel onderscheid tussen het persoonlijke leven en het maatschappelijk debat. Want desgevraagd gaat voor de meeste deelnemers op dat ze in het persoonlijke leven veel minder te maken hebben met negatieve gevoelens of conflicten over meningsverschillen.

Dat wordt aan verschillende mechanismes geweten:

- in je eigen 'bubbel' leven zorgt voor minder confrontatie met andersdenkenden
- in je eigen leven lopen tegenstrijdige meningen minder snel uit de hand, omdat men het contact goed wil houden; dit betekent dat men sommige onderwerpen/situaties vermijdt
- in het eigen leven is er meer onderling respect voor elkaar; je kunt het eens zijn over dat je het oneens bent met elkaar

T/m mbo opgeleide deelnemers uit Tilburg hierover:

1: *"Ja, maar het heeft ook heel erg te maken met je eigen bubbel, want ..."*

6: *"Ja, precies."*

1: *"... het is. Kijk, jullie hadden het net over het zwarte piet gedoe en jullie hebben het over een kleine groep mensen. En ik zat dat gesprek te volgen en ik had zoiets van oh, dat is die kleine groep die nog wil dat zwarte piet blijft. En uiteindelijk kom ik tot de conclusie dat jullie die kleine groep bedoelden dat zwarte piet wegging. Maar ik zit in die andere groep en in die andere bubbel en in mijn bubbel wil iedereen zwarte piet weg en is het nog maar een klein groepje die wil dat hij blijft."*

4: *"Ja, dat is ook leeftijdgebonden."*

1: *"Dus je maakt ook gewoon je eigen kring van mensen die toch over het algemeen ..., waar je een mening mee deelt. En dan kom je het veel minder snel tegen, dan wanneer je bijvoorbeeld op social media en je komt op een pagina van de NOS, ja, alles en iedereen reageert daarop. Uit hele andere bubbels dan waar je zelf in zit, dus dat kom je op een andere manier tegen."*

M: *"Dus in je eigen leven, zeg jij, heb ik meer te maken met mensen die hetzelfde denken over bepaalde onderwerpen."*

1: *"Ja. Maar ja, daar kiezen we elkaar ook op uit natuurlijk. Daarom raken we bevriend en omdat we gelijke ..."*

Meningsverschillen kunnen in het eigen leven soms leiden tot het verbreken van het contact met elkaar, Dit ziet men om zich heen wel gebeuren en hebben sommigen ook zelf meegemaakt. Maar men stelt ook dat dit eerder uitzondering dan regel is en dat het bovendien van alle tijden is dat je soms niet meer met elkaar door een deur kunt.

Corona en de discussies tussen vaxers en anti-vaxers lijken ook in familie- en vriendenkring wel tot schisma's te hebben geleid, de spreekwoordelijke uitzondering dus. Corona is in feite een onderwerp waarin affectieve polarisatie zowel op samenlevingsniveau als op persoonlijk niveau is ervaren. En enkele deelnemers vinden wel dat het moeilijker wordt om het oneens te zijn met elkaar en zeker om elkaar aan te spreken op bepaald gedrag, omdat dat tot gevolg kan hebben dat je het risico loopt op een mogelijk uit de hand lopende discussie. Dus dat kan leiden tot het minder snel geven van je mening.

Meningsverschillen worden heftiger, maar sommigen gemixt beeld

Kijken we naar de beantwoording van de vraag 'Worden de negatieve gevoelens of conflicten tussen groepen met verschillende meningen heftiger volgens jou of niet?', dan is het merendeel van mening dat deze inderdaad heftiger worden. Maar er zijn ook deelnemers die het niet weten, niks invullen of zowel heftiger als hetzelfde invullen, omdat het volgens hen afhankelijk is van de kwestie waar het betrekking op heeft.

groepen	Ja, worden heftiger	Nee, blijven hetzelfde	Nee, worden minder groot	Weet niet/geen antwoord
• t/m mbo opgeleiden Tilburg	8			
• t/m mbo opgeleiden Amsterdam	4,5	2,5		1
• hbo-plus opgeleiden Tilburg	2	3	-	3
• hbo-plus opgeleiden Amsterdam	7, 5	0,5		

Al doorpratend vindt men het toch leen astig te beantwoorden vraag. Want enerzijds horen meningsverschillen erbij, anderzijds ziet men op sommige vlakken wel een zekere verharding. Alleen lijkt het alsof men het ook (te) ver vindt gaan om het als 'algemene ontwikkeling' te kenschetsen. In de ene focusgroep wordt gesteld dat dat vooral wordt beweerd door media (t/m mbo Tilburg), in de volgende groep wordt het verminderen van de coronapandemie en het weer op kunnen pakken van het eigen leven als demping van negatieve gevoelens genoemd (t/m mbo Amsterdam) en kan de huidige situatie met alle prijsstijgingen misschien leiden tot een zekere verbroedering.

In de hbo-plusgroepen dragen deelnemers enkele verklaringen aan voor een mogelijke verharding, zonder dat ze stellen dat die zeker aan de hand is:

- onvrede kan leiden tot verharding van conflicten en meedoen met andere protesten om de onvrede kwijt te kunnen (Tilburg)
- de multiculturele samenleving brengt meer verschillende levenswijzen met elkaar mee die soms lastig verenigbaar zijn (Tilburg)
- mensen spreken zich sneller uit, komen op voor eigen gevoelens zoals bijvoorbeeld het transgender zijn en dat geeft soms tegenreacties (Tilburg)
- het opleggen van maatregelen aan bepaalde groepen kan tegenreacties oproepen en het wantrouwen tegen de overheid versterken. (Amsterdam)
- er is minder erkenning voor autoriteit, in de opvoeding minder aandacht voor het respect betuigen (Amsterdam)

In de woorden van deelnemers de **hbo-plus opgeleide groep in Amsterdam**:

7: "Mensen die erin geloofden dat Trump de wereld zou veranderen en er ook helemaal achterstonden. En wat ik zelf ook heel veel zie is, mensen die erin geloven dat de overheid en de politiek naar eer en geweten probeert het beste te doen voor de samenleving en mensen die zoiets hebben van ... "

2: "Het zijn zakkenvullers."

7: "... ze zitten er alleen maar voor zichzelf en het zijn zakkenvullers."

M: "Dus vertrouwen in de politiek en niet, of is het gewoon ...?"

7: "Ja, misschien kun je het zo wel ..."

M: "Ja, weet ik niet."

2: "Wantrouwen."

7: "Vertrouwen versus wantrouwen, ja."

M: "[8]? Of misschien zijn er mensen met aanvullingen?"

8: "Ik had vooral politieke kwesties. Alles wat mensen als gebrek aan autonomie voelen, als ze niet over hun eigen dingen kunnen beslissen zoals coronaregels of zoals die boeren met hun land dat wordt afgepakt, ik denk dat daar de meeste frustraties vandaan komen, als mensen niet zelf kunnen beslissen maar er voor ze wordt besloten door Den Haag."

M: "Ja. Dus dat het wordt opgelegd en dan ..."

8: "Ja, precies, dat ze niet zelf kunnen kiezen, zoals zo'n hotel, dat mensen niet zelf kunnen kiezen of ze dat willen maar het wordt gewoon opgelegd, dat roept veel frustratie bij mensen op."

In de t/m mbo opgeleide groepen is vervolgens aan de orde gesteld wat de gevolgen kunnen zijn als mensen met heel verschillende opvattingen tegenover elkaar komen te staan. De Tilburgse deelnemers hebben het

over een grotere druk op mensen en minder tolerantie voor elkaar. De Amsterdamse deelnemers benoemen als meer mensen in slechte omstandigheden verkeren het leidt tot meer verdeeldheid en eventueel een broedplaats kan vormen voor nationaalsocialisme. Ze verwijzen hierbij naar de aanloop van WO II.

3.5 Polarisatiedruk

In de gesprekken is apart aandacht besteed aan polarisatiedruk. We zijn bij deelnemers nagegaan in hoeverre ze zelf meemaken in discussies over onderwerpen dat ze een kant of positie in *moeten* nemen.

Eerder in de gesprekken kwam soms al naar voren dat deelnemers vinden dat het vandaag de dag steeds meer een vereiste is om een mening te hebben, dat deze dan vaak uitgesproken wordt verkondigd en dat dat onwenselijk is, omdat het escalatie tot gevolg kan hebben. Maar op dat moment gaven sommigen al aan dat dat niet zozeer voor henzelf opging. Ze willen zich eerst een mening vormen en niet zomaar iets zeggen.

Ook is op diverse momenten duidelijk geworden dat, in de coronacrisis, de polarisatiedruk wel is gevoeld. Sommigen hadden het gevoel dat ze moesten aangeven wat de eigen positie was, je moeten verantwoorden om wel of niet gevaccineerd te worden of aan te geven wat je daarvan vond.

Met dat deelnemers expliciet de vraag voorgelegd krijgen of ze een situatie zoals hiervoor beschreven wel eens meemaken, lijkt het merendeel van hen dit toch niet zozeer met betrekking tot andere onderwerpen dan corona mee te maken of te hebben meegemaakt. Men ziet de discussies rondom corona eerder als uitzondering en stelt dat dit te maken had met het feit dat iedereen in Nederland ermee werd geconfronteerd wat een uitzonderlijke situatie is. En t/m mbo-opgeleiden in Tilburg voegen eraan toe dat er ook sprake was van stemmingmakerij ten opzichte van anti-vaxers.

De meeste deelnemers hebben dus niet het gevoel gedwongen te worden om een mening te geven. De t/m mbo-opgeleiden (met relatief veel ouderen in het gezelschap) stellen dat met het vorderen van de leeftijd je je daar minder druk over maakt en milder wordt en ook minder aantrekt van dit soort druk.

Het wel uitspreken van je mening vindt men afhankelijk van:

- kennis die je hebt over een onderwerp; meer kennis betekent meer aanleiding om een mening te geven (alle groepen)
- persoonlijke betrokkenheid bij of interesse in een onderwerp; naarmate die groter is zul je sneller je mening geven (beide groepen in Tilburg)
- geprovoceerd voelen omdat iemand een stellige mening uit die een stellige tegenreactie uitlokt (t/m mbo Tilburg)
- afweging over de ervaren meerwaarde om je uit te spreken; is het de moeite waard om energie in een gesprek te stoppen (t/m mbo Amsterdam)
- het minder goed hebben; als je het minder goed hebt ben je misschien sneller geneigd een positie in te nemen (hbo-plus Tilburg)
- complexiteit van een vraagstuk; als er heel veel kanten zitten aan een vraagstuk en er geen simpel 'eens' of 'oneens' mogelijk is (hbo-plus Tilburg)

Deelnemers zelf aan het woord:

T/m mbo opgeleiden Tilburg:

8: *"Corona was nogal direct, daar was iedereen bij betrokken. Heel Nederland was erbij betrokken. En de rest: een onderwerp interesseert je wel of niet of het is niet zo belangrijk. Ik denk die corona, dat er zoveel omviel et cetera, daar was de hele Nederlandse bevolking bij betrokken, dus dan kreeg je die discussie veel sneller van wie wel en wie niet wilde."*

M: *"Dus omdat het iedereen aangaat, krijg je er ook sneller discussie over."*

8: *"Dat krijg je sneller dan als het een onderwerp is ... Die zwarte piet daar ben ik ook helemaal op tegen als mensen heel graag willen blijven, ik vind het een kinderfeest. Er zijn hele andere meningen, maar daar hebben wij geen discussie over, dat is helemaal niet zo belangrijk. Maar die corona, daar viel zoveel onder, dat ..."*

2: *"Ja, maar daar werd je ook gedwongen onderhand dat je negatief moest denken over mensen die het niet deden."*

4: *"Ja, bijna wel ja."*

2: *"Zeg maar, mensen die niet gevaccineerd werden, dat was uitschot en dat werd ook een beetje zo gebracht."*

Hbo-plus opgeleiden in Tilburg:

M: "Heb jij het gevoel dat je in een discussie over boeren en stikstof dan moet kiezen?"

2: "Nee, want ik zeg van, voor de natuur moet er gewoon iets gebeuren maar ik snap de reactie van de boeren ook wel. Omdat die toch wel veel investeringen hebben gedaan en zo om aan de norm te voldoen. En dan wordt er gezegd dat die investeringen niets waard zijn. Ja ... "

M: "Dat is lastig ..."

2: "Want ze zeggen wel dat die boeren allemaal miljonair zijn maar volgens hebben ze ook wel een behoorlijke schuld bij de bank. Ik weet het niet, maar ..."

7: "Ja maar dat bedoelde ik met de regering, die zijn niet doortastend, die zeggen van, we gaan iets geven maar wat en hoe en aan wie? Als ze dat per district zouden doen en dan echt daadwerkelijk tegen de mensen van, nou jij zou weg moeten maar je krijgt dat en dat of je kunt daarnaartoe. Maar dat je weet waar je naartoe gaat, ik denk dat dat lang zo erg niet zou zijn dan wat er nu aan de hand is. Want nu weten ze nog niks."

3: "Het is soms ook wel moeilijk hoor, om je daar een mening over te vormen ..."

7: "Ja, uiteraard."

3: "... want ik denk van, je hoort hier wat en je hoort daar wat ..."

5: "Het is heel lastig."

3: "... en persoonlijk, ik ben geen boer dus je hoort dingen en je denkt erover maar het treft mij persoonlijk niet in mijn portemonnee of omdat ik een boer ben, dus dan vind ik het wel moeilijk om over zulke onderwerpen dan echt een ..., ik hoef daar geen kant in te kiezen. Voor mijn gevoel dan hè. Bij sommige onderwerpen denk ik ook weleens, daar kun je iets van vinden maar uiteindelijk ..."

Enkele t/m mbo-opgeleiden in Amsterdam ervaren wel druk om je uit te spreken. Het kan volgens hen spelen op je werk, omdat je erbij wilt horen of omdat je wilt zorgen dat het werken zo prettig mogelijk door kan gaan. In hun eigen woorden:

2: "Ja, dat is een beetje op je werk denk ik, want dan wil je ergens bij horen. Want ik zit toch acht uur per dag op m'n werk, ja als je begrijpt wat ik bedoel, het is meer van ja, ik wil ergens bij horen. Hè, je wil niet outsider zijn, dus op een gegeven moment denk ik ga je wel een ..."

M: "Dus dan denk je van ik wil ergens bij horen, dus dan ga ik maar met die mening mee of met die mening mee."

2: "Ja, ja. Denk ik dan ja."

M: "En wou jij ook wat zeggen?"

8: "Ja, ook met het werk, ik zit dus samen met nog iemand, acht, negen, soms tien uur samen in een vrachtwagen en dat gewoon vijf dagen per week. Nou ik zie die gozer soms vaker dan je eigen wijf, weet je wel, om het zomaar eens te zeggen."

(stukje verder in het gesprek)

8: "Ik heb het zelf een keer meegemaakt. Dan beginnen ze over die zwartepietendiscussie, nou persoonlijk heb ik daar helemaal niks mee, ik sta lekker middenin weet je, ik ben niet tegen, ik ben niet voor, ik blijf van, hé luister, pffft, weg ermee weet je. Maar dan doen ze zo hun best om hun punt te bewijzen en inmiddels ben je alweer een hele werkdag verder, maar over die hele werkdag voel je wel een beetje gedwongen om te zeggen: ja, nee je hebt ... ja, je hebt wel gelijk."

Kortom: men lijkt in het eigen leven, de eigen omgeving niet zo snel polarisatiedruk te ervaren. Corona vormt wat de meesten betreft de uitzondering hierop. En men maakt afwegingen wanneer men zich wel of niet uitspreekt met een mening over een bepaald onderwerp.

3.6 Toon debat

Als laatste onderwerp in de focusgroepen is de toon van het publieke debat – in de politiek, in de media – aan de orde gesteld. Deels is dit al eerder in het gesprek benoemd: met betrekking tot de media (sociale media, op tv in talkshows) waarin een negatief geluid eerder wordt opgepikt dan een positief geluid. Maar ook werd eerder al gerefereerd aan de uitspraken van sommige partijen of woordvoerders van partijen in de Tweede Kamer die meningsverschillen heftiger aanzetten.

In alle vier de groepen gaat het onmiddellijk over de toon waarop het debat wordt gevoerd in de Tweede Kamer. En men heeft het dan over een respectloze toon, elkaar niet uit laten praten, bekvechten, met modder

gooien, informatie achterhouden, 'meer op de man dan op de bal spelen', denigrerende opmerkingen maken over collega-politici. In sommige groepen (t/m mbo Tilburg en hbo-plus Amsterdam) heeft men het over specifieke partijen en personen die zich daar schuldig aan maken, zoals Wilders en Baudet of door anderen verwoord als 'populisme door politiek rechts'. De komst van deze partijen hebben dit volgens hen verergerd. En dat is onwenselijk, omdat de politiek en politici een voorbeeldfunctie te vervullen hebben en met deze toon een negatief voorbeeld geven.

De t/m mbo-opgeleiden in Amsterdam geven aan dat politici bezig zijn met het 'pleasen' van hun achterban en daarmee een bepaalde toon gebruiken, maar soms ook van standpunt veranderen om maar aandacht te krijgen.

Overigens wordt ter nuancering in alle groepen, behalve t/m mbo-opgeleiden in Tilburg, aangehaald dat de toon van het politieke debat in andere landen nog heftiger kan zijn en men daar niet schroomt om luidkeels te debatteren of elkaar te duwen of in het slechtste geval met elkaar op de vuist te gaan. Iemand met een Oost-Europese achtergrond noemt zijn moederland, anderen hebben het over Engeland, De Verenigde Staten.

Zowel in Tilburg als Amsterdam houden in de t/m mbo-opgeleide groepen sommige deelnemers hun mond bij dit deel van het gesprek. Zeker in Amsterdam lijkt de energie helemaal weg te zakken. Desgevraagd geven diverse deelnemers aan dat ze zich niet zo interesseren voor politiek, dat deze ver van hen afstaat en dat ze het niet zo volgen en er daarom ook niet zo'n duidelijk beeld van hebben.

In de media zien deelnemers ook een harde toon. En dat heeft onder andere te maken met de anonimiteit van sociale media, omdat die mensen een vrijbrief geeft om zich hard uit te laten tegen of over anderen. Maar ook dat er sprake is van selectieve aandacht door reguliere en sociale media voor bepaalde zaken, waarbij negatief nieuws of smeulige berichtgeving meer aandacht genereert van de kijkers/lezers en om die reden ook meer aandacht krijgt. Diverse deelnemers noemen dan talkshows als voorbeeld hiervan. T/m mbo opgeleide deelnemers in Amsterdam vinden dat daarmee een vertekend beeld wordt neergezet van de werkelijkheid.

Een fenomeen als Twitter wordt in Tilburg naar voren gebracht als aanjager van bepaalde stemmingen. Kleine groepjes vragen aandacht voor bepaalde zaken, gebruiken een luide toon en krijgen daarmee meer aandacht van de media. Dus het werkt een beetje als een zichzelf versterkend mechanisme.

Want, zo stellen deelnemers in de verschillende focusgroepen: mensen willen gehoord worden en de toon van het vragen van aandacht voor hun mening wordt harder om daarmee meer resultaat te bewerkstelligen. Het gaat dan om groepen die in onzekerheid leven, mensen die zich benadeeld voelen, mensen met sterke opvattingen over bepaalde onderwerpen, mensen die in armoede leven.

In de focusgroepen waar is gevraagd of de toon harder wordt, zijn de meningen ofwel dat dat inderdaad zo is of er is een wat gemengd beeld. In de politiek lijkt meer sprake van een harde toon dan een tijd geleden; de opkomst van partijen als PVV en FvD zijn daar debet aan, maar ook de afsplitsingen van mensen die dan weer een andere partij beginnen en zich willen laten gelden. Al worden er – zo geeft een hbo-plus deelnemer in Tilburg aan - pogingen ondernomen om via de voorzitter bepaalde regels van omgang met elkaar te bewaken. In deze groep wordt nog genoemd dat er ook sprake is van een zekere verzachting in het maatschappelijk debat, vanwege de benodigde omzichtigheid die bepaalde onderwerpen vragen. Diegene heeft het erover dat mensen zich sneller gekwetst voelen en noemt daarbij de LBTHQ-discussie als voorbeeld. Een ander valt diegene bij en heeft het erover dat mensen zich meer uitspreken dan enige tijd geleden.

In de eigen woorden:

6: *"Ik weet niet of ik het goed heb, maar ik heb het gevoel dat het nu eigenlijk juist zachter wordt omdat mensen moeten uitkijken met wat ze zeggen, zodat ze niet iemand kwetsen omdat er nu steeds meer dingen zijn waardoor mensen gekwetst kunnen worden. Dus je merkt dat er dan vaak een beetje omheen wordt gesproken en dat bepaalde termen of dingen niet rechtstreeks gezegd kunnen worden."*

M: *"Heb je een voorbeeld van wat je zegt over gekwetst worden?"*

6: *"Dan kom ik bijvoorbeeld weer op die LHBTQ, dat je bepaalde dingen gewoon niet mag zeggen, op die manier. Maar dan merk ik ook dat er een tegenrichting is op YouTube bijvoorbeeld, waar mensen dan dus wel hard zijn en dan worden gecancelled omdat ze die dingen zeggen die anderen niet durven te zeggen. Dus ik denk in de politiek niet, maar ik denk dat het buiten de politiek wel gebeurt, de tegenrichting van niet meer zo voorzichtig zijn met alles."*

M: *"Bedoelde jij dat ook met dat mensen zich meer uitspreken? Daar moest ik nu even aan denken [1]."*

1: *"Ja, ja ik ben het wel eens met [6] daarin. Met dat mensen zich meer uitspreken, dat er met iedereen rekening moet worden gehouden als je gehoorzaam naar iemand wilt zijn. En daardoor mag je soms dingen niet meer zeggen of je wordt daardoor gecorrigeerd."*

En in de **hbo-plus opgeleide groep in Amsterdam** uit iemand zijn zorgen over de mogelijkheid van het ontstaan van een parallelle samenleving, ingegeven door de controverses die zijn ontstaan door de coronamaatregelen.

2: *"Ik ben bang, of bang, waar ik me een beetje zorgen over maak is dat die onvrede een eigen leven gaat leiden en dat je daardoor toch een soort van hybride samenleving krijgt van mensen die een beetje in hun eigen wereld leven, gewoon een heel parallelle samenleving en dat die onvoldoende bij de maatschappij betrokken blijven. En dat is denk ik wel een zorgelijke ontwikkeling."*

M: *"En ik ben weer even benieuwd hoe de rest aankijkt tegen wat [2] zegt."*

4: *"Ik denk altijd, je moet altijd kijken waarom mensen dat gaan doen. Dat vind ik belangrijk en dat wordt denk ik niet genoeg gedaan. Want als jij inderdaad 20 tot 30% van de bevolking gaat uitsluiten, zoals met die QR-code, dan moet je niet raar staan te kijken dat ze een soort parallelle structuur gaan beginnen om nog wel leuke dingen te kunnen doen. Dat is maar een begin."*

5: *"Ja. Maar goed, dat is hun keuze geweest zeg ik op mijn beurt dan weer, ze hebben zelf die keuze gemaakt om die vaccinatie niet te nemen, dus dan ..."*

6: *"Ja, maar de gevolgen zijn niet eerlijk. Je bent niet gevaccineerd dus je mag niet meer naar een restaurant. Ik snap dat niet."*

Nog geen tweedeling in de samenleving, wel risico hierop

In alle vier de focusgroepen overheerst het gevoel dat het tegenover elkaar staan en de harde toon waarmee dit gepaard kan gaan nu nog vooral voorbehouden is aan kleine groepjes zoals bij de boerenprotesten bijvoorbeeld; het is een bepaald deel van de boeren dat de harde acties heeft gevoerd, terwijl de overgrote meerderheid van de boeren 'de zwijgende meerderheid' vormt. Er is dus volgens de deelnemers nog geen sprake van een tweedeling in de maatschappij van grote groepen die tegenover elkaar staan en een harde toon gebruiken.

Maar opvallend is wel dat ook vrijwel iedereen uitspreekt dat er wel een risico is dat de huidige kleine groepen groter worden. En dat dat risico niet te licht moet worden opgevat. In de hbo-plus groep in Tilburg verwijzen deelnemers naar de opkomst van Willem Engel en de anti-vaxerbeweging. Men heeft daar de indruk dat groepjes met bepaalde standpunten makkelijker medestanders krijgen, omdat dat deze elkaar sneller weten te vinden door de huidige communicatiemiddelen. En iemand in deze groep maakt zich expliciet zorgen over radicalisering. In de hbo-plusgroep in Amsterdam wordt de hoop uitgesproken dat het zich niet verder zal uitbreiden.

In Amsterdam verwijzen deelnemers naar het verschil tussen arm en rijk en dat dat kan leiden tot steeds grotere onvrede en daarmee protesten uitlokken. De t/m mbo opgeleide deelnemers komen terug op het door hen al eerder benoemde risico van de opkomst van nationaalsocialisme. De hbo-plus opgeleide deelnemers stellen dat mensen steeds mondiger worden en dat daardoor het risico ook groter wordt.

De t/m mbo-opgeleiden in Amsterdam:

M: *"Ja ja. En hebben jullie dan het idee dat dat nu al zo is of gaat het dan nu meer om kleine groepjes die ..."*

2: *"Ik denk dat het gaat gebeuren."*

M: *"... bijvoorbeeld heel radicaal uiten of heel nou ja, negatief uiten over dingen."*

6: *"Ik denk dat het nog kleine groeperingen zijn."*

2: *"Ja, nog wel, maar de kans is denk ik groot dat het binnen een paar jaar wel groter wordt."*

M: *"Hoe kijkt de rest daartegenaan?"*

4: *"Ja, ik snap wel wat ze bedoelt ja".*

3: *"Nou ja dat is wat ik dus ook al zei net met dat nationaalsocialisme, dat is wel een ding. Wat ik wel zie gebeuren inderdaad als er zoveel armoede komt."*

5: *"Ja, dan wordt het wel groter denk ik ja."*

M: *"Ja? Dus dan is het dus een feit dat mensen het slechter krijgen, zorgt er ook voor dat mensen misschien meer ..."*

6: *"Ontevreden worden."*

De hbo-plus opgeleiden in Amsterdam:

- 2:** *"Nou ja, die krijgen natuurlijk relatief veel aandacht en het wordt ook uitvergroot in de media, en dan mag je hopen dat het niet een soort van selffulfilling prophecy gaat worden waardoor je een soort van vliegwieleffect krijgt, dat het belangrijker wordt naarmate het meer aandacht krijgt. In die zin is het misschien ook wel de verantwoordelijkheid van de media om daar prudent mee om te gaan. Aan de andere kant mag je het natuurlijk ook niet verwaarlozen. En ik denk ook dat het voor de overheid heel belangrijk is om in dialoog te blijven met al die bevolkingsgroepen, ook met mensen die om zeer respectabele redenen geen vaccinatie willen, daar zul je ook iets mee moeten. En met bepaalde dingen zal het consequenties hebben voor wat die mensen wel of niet mogen, maar dat moet je wel heel goed kunnen uitleggen."*
- M:** *"Dus jij zegt, ik hoop dat het vooral kleinere groepjes zijn en dat de overheid aan zet is om in dialoog te blijven."*
- 2:** *"Ja ja, dat altijd."*
- M:** *"Jij zat te knikken?"*
- 1:** *"Nou ja, bij beiden eigenlijk ja. Ik denk wel dat er inderdaad een kleine groep is die echt heel sterk hun mening en visie deelt, maar nogmaals, het hoort ook een beetje bij de tijd dat bijvoorbeeld autonomie, eigen regie, zelfbeschikkingsrecht wel een heel groot goed is en dat in de ontwikkeling en de opvoeding daar ook veel meer aandacht naartoe gaat waardoor we gewoon heel mondige en sterke persoonlijkheden zien opgroeien. Dus ik denk ook dat die groep eromheen, even los van die kleine groepjes, ook een steeds sterkere groep wordt, in combinatie met social media en alle media eromheen."*
- M:** *"J'a. Dus je zegt dat iedereen mondiger wordt, niet per se harder maar wel mondiger. En de kleine groepjes zijn dan nu misschien nog ..."*
- 5:** *"Ik denk dat indirect ook een gevolg van die mondigheid is dat op het moment dat ze hun gelijk niet krijgen of geen gelijk hebben, dat laat ik even in het midden, ze dan ook veel sneller geneigd zullen zijn om hun eigen mening harder te verdedigen. Of dat klopt of niet laat ik ook in het midden, maar dat je dat veel sneller gaat krijgen waardoor de toon harder aanvoelt maar niet per definitie is omdat het gewoon, hoe zeg je dat ..."*
- M:** *"Schreeuw om hulp."*
- 5:** *"Nee, ik wil het geen schreeuw om hulp noemen, eerder een roep om gehoord te worden. Ik denk dat dat het is."*

De overheid, media en deels mensen zelf moeten dit risico beteugelen

Gevraagd wie of wat iets zou moeten veranderen aan de extreme uitingen van kleine groepjes, blijkt dat de media en de overheid als aangewezen partijen worden gezien. De media zouden een veel evenwichtiger berichtgeving moeten brengen en minder de focus moeten hebben op negatief nieuws of extreme uitingen. En de overheid zou wat kunnen doen door in dialoog te blijven met verschillende groepen en bepaalde zaken in het beleid goed uit te leggen. Maar ook handhaven op regels zoals deze gelden.

In Tilburg oppert een t/m mbo opgeleide deelnemer dat het een goed idee zou kunnen zijn om meer referenda te houden. Dit met als doel ervoor te zorgen dat mensen meer het gevoel krijgen dat ze gehoord worden, dat ze invloed hebben en niet machteloos zijn. Dit idee krijgt instemming in de groep, maar dan moet het instrument volgens de deelnemers wel goed worden toegepast.

In hun eigen woorden:

- 1:** *"Ja, ik denk ook dat heel veel mensen zo schreeuwen omdat ze zich niet gehoord voelen. En dat ze niet gezien worden. Misschien dat het een optie zou zijn als er bijvoorbeeld van die referenda en dergelijke komen. Dat mensen ook daadwerkelijk hun mening kunnen geven. Want nu is het een kwestie van je stemt eens in de vier jaar op een partij en daar moet je het vervolgens mee doen. Dan heb je niets meer te zeggen. Ik denk dat als mensen meer gehoord zouden worden of betrokken bij bepaalde beslissingen, dat ze minder de neiging hebben om continu te moeten schreeuwen om gehoord te worden."*
- 4:** *"Net als in Zwitserland, daar vragen ze heel vaak de mening van de bewoners. Gewoon rechtstreeks."*
- M:** *"Wat vinden anderen daarvan?"*
- 5:** *"Dat vind ik een hele goeie. Want wij hebben toen een keer voor Oekraïne gestemd en wij moesten allemaal ja zeggen, maar het gros zei nee, toen hebben ze zo'n velletje erbij gedaan en het ging toch door. En toen hebben ze het referendum afgeschaft. Dat is natuurlijk heel raar. Dus dat vind ik eigenlijk een hele goeie."*
- M:** *"Dus dat je vaker mensen betreft bij: wat vind je daarvan. Dan krijg je wat minder ..."*
- 1:** *"Ja, ik denk dat je mensen ook het gevoel geeft dat ze iets kunnen en niet zo machteloos zijn."*
- M:** *"Ja, dus daarmee geef je mensen ook het gevoel dat ze meer invloed hebben."*

1: "Ja."

3: "Als je vaker voor een referendum kiest, daar ben ik zeker voorstander van, maar dan moet je ook wel daaraan vooraf goede informatie via allerlei kanalen hebben, objectief en dat je ook echt ..."

4: "... een mening kunt hebben."

3: "Ja, een mening kunt geven."

De t/m mbo opgeleide deelnemers in Amsterdam en de hbo-plus opgeleide deelnemers in Tilburg vinden dat mensen zelf ook een verantwoordelijkheid hebben in het tegengaan van de harder wordende toon door respect voor een ander te tonen. Deelnemers in Amsterdam benadrukken het belang van de opvoeding hierin.

Kortom: Er is volgens de deelnemers nu nog geen sprake van een tweedeling in de samenleving, maar er zijn wel groepjes die zich extreem uiten en harde standpunten innemen. De zwijgende meerderheid is nog altijd een meerderheid. Maar men ziet een risico dat deze groepjes groter worden en de stemming in de samenleving meer kunnen gaan bepalen. De overheid en de media worden als de partijen bij uitstek gezien om dit tegen te gaan. Maar er ligt ook een verantwoordelijkheid bij mensen zelf in het tonen van respect ten opzichte van elkaar.

3.7 Wensen ten aanzien van volgend onderzoek

Tot slot is deelnemers uitgelegd dat het SCP vaak onderzoek doet naar wat Nederlanders vinden van allerlei politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en dat het SCP geïnteresseerd is om te weten wat zij graag onderzocht zouden willen hebben; welke thema's moet het SCP volgens de deelnemers in volgend onderzoek aansnijden?

Deelnemers hebben dat voor zichzelf genoteerd. In onderstaand schema zijn hun antwoorden terug te zien.

Onderwerpen voor onderzoek	
t/m mbo opgeleiden Tilburg - Hoe kunnen we respectvoller met elkaar omgaan, minder negativiteit etc - Staan mensen (die goed zijn ingelicht over dit onderwerp) open voor een totaal ander beleid over inkomen, bijv. een basisinkomen voor iedereen, geen toeslagen en ander belastingsysteem, opvoeding/opleiding zijn we allemaal tevreden over hoe het nu gaat, tot hoever gaan we om afhankelijker te worden van internet/social media: we hoeven steeds minder zelf na te denken/onthouden, we worden dommer en afhankelijker van internet - Waarom is alles terug naar de gemeentes gegaan (die waren niet voorbereid genoeg), te veel regelgeving, onderwijs respectvoller - Heeft Nederland een eigen cultuur en mag dat behouden blijven, hoe komen Nederlanders financieel rond - Huisvesting, asielbeleid, studeren - Social media, groeperingen niet zoveel aandacht geven - Minder media	Hbo-plus opgeleiden Tilburg - Extreme meningen over bepaalde onderwerpen, waarom wel/niet, hangt een extreme mening af van de concreetheid van de stelling - Monarchie versus republiek - Asielbeleid, zorg, onderwijs - Klimaatverandering: is dit bewust bij de burger en hoe kan dit beter, salarisschaal: is de samenleving tevreden met de lonen die momenteel worden gegeven en worden gehanteerd - Hoe vindt u dat de gezondheidszorg in Nederland is georganiseerd, woningbouw in Nederland, ook in relatie tot doorstroming (ouderen blijven bijv. in hypotheekvrij koophuis wonen), vluchtelingenbeleid - Hoe betrokken zijn mensen met de oorlog? - Hoe gaan we met elkaar om, meer empathie, rijk-arm
t/m mbo opgeleiden Amsterdam woningmarkt, armoede, zorg, parkeerbeleid	Hbo-plus opgeleiden Amsterdam

• woningnood, huizenmarkt, hoge prijzen, stikstof, klimaat, zorg, onderwijs • arm en rijk kloof • zorg sowieso! Dokters, ziekenhuis, mantel, geestelijk, kosten kwaliteit, educatie-school-middelbaar-hoger-universiteit kosten kwaliteit • woningmarkt- huisvesting, onderwijs-leraren meer salaris, ouderen-hoe verder • het algehele bestaan in Nederland, woonbeleid/huisvesting, stikstofbeleid, duurzaamheid, kosten omlaag dan hoeven de lonen ook niet omhoog, normaal communiceren met elkaar/geen agressie • tolerantie in de maatschappij, woningmarkt, duurzaamheid, tweedeling in de maatschappij • woningen/voorrang, zorg (besparing op doktoren), school/leraartekort, inflatie • huizenmarkt, zorg, geld crises, racisme, benzineprijs, boodschappen te duur, school	• euthanasie (verruiming van de mogelijkheden, legalisatie van drugs (grootste killers zijn alcohol en tabak, maar dat kan gewoon), klimaatrechtvaardigheid (arm lijdt er véél harder onder dan de rijkere groep die zich groen kan permitteren) • wat vindt Nederland van het huidige asielbeleid, hoe kijkt Nederland tegen de coronawet aan, hoe kijkt Nederland naar Rutte en al zijn schandalen? • Kloof tussen arm & rijk- de gevolgen van gesubsidieerde armoede, pensioen over 20 jaar • iets over <u>welzijn</u> in plaats van <u>welvaart</u> (niet alleen groeigroeigroei, maar ook andere maatschappelijke keuzes als minimalisme) • Hoe zorg je ervoor dat zoveel mogelijk mensen betrokken blijven bij de maatschappij • Klimaatcrisis, asielzoekersbeleid • Discriminatie, vluchtelingen, financiën • Pensioenen, armoede, toekomst van de gezondheidszorg
--	--

4. Slotbeschouwing

Half september 2022 heeft Kantar Public in samenwerking met onderzoeksbureau MARE vier focusgroepen gedaan met burgers in Tilburg en Amsterdam in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB).

In het voorafgaande hebben we de resultaten uitgebreid beschreven. In dit hoofdstuk maken we de balans op en besteden we aandacht aan de meest opvallende bevindingen.

De stemming over de samenleving is hooguit gemengd, negatieve gevoelens overheersen

Men is dit keer vrij eensgezind: door alle groepen heen vindt de helft van de deelnemers het zowel de goede als de verkeerde kant opgaan met Nederland, de overige deelnemers vinden het vooral de negatieve kant opgaan. Meestal zijn de t/m mbo opgeleiden negatiever en de hbo-plus opgeleiden positiever gestemd in vorige COB-onderzoeken. De mogelijkheid sinds 2022 om voor beide kanten te kiezen geeft behoorlijk wat mensen de ruimte om zowel positieve als negatieve kanten van de medaille te benoemen.

Uit de motivaties blijkt echter dat het naar voren brengen van positieve kanten moeizamer gaat. Men is eensgezind van mening dat inwoners van Nederland het relatief goed hebben ten opzichte van andere landen qua welvaart en voorzieningen. Ook wordt het economisch herstel na de coronacrisis als positief punt naar voren gebracht. En de herwonnen vrijheid na de coronacrisis is een positief gegeven. Maar de aandacht gaat meer uit naar de negatieve ontwikkelingen in Nederland en dat zijn er volgens de deelnemers heel wat. In alle groepen vindt men de groter wordende armoede een negatieve ontwikkeling, sommigen hebben het dan over de 'kloof tussen arm en rijk' die groter wordt. Verder baart de huizenmarkt en woningnood en prijsstijgingen/inflatie de meesten zorgen. Deels relateert dit men aan het toewijzingsbeleid voor vluchtelingen die op een voorraagsbeleid kunnen rekenen in hun ogen.

Wat verder opvalt is dat er in vrijwel alle groepen negatieve geluiden te horen zijn over de rol van de overheid; deze stelt zich te afwachtend op, reageert te laat op ontwikkelingen en overheidsinstanties werken langs elkaar heen met negatieve gevolgen. Overige zaken die niet goed gaan betreffen de vluchtelingenopvang, de energiecrisis en stikstofproblematiek. Door hbo-plus opgeleiden wordt 'polarisatie' ingebracht als negatieve tendens.

De t/m mbo opgeleide deelnemers lijken meer last van de gesignaleerde problemen te ondervinden in het eigen leven dan hbo-plus opgeleiden.

Het tegenover elkaar staan van groepen raakt een gevoelige snaar

Deelnemers geven spontaan aan dat het erop lijkt dat mensen tegenover elkaar staan. En ze koppelen dat deels aan kenmerken van mensen zoals arm versus rijk en lager-hoger opgeleid. Maar opvallend is dat men juist spontaan groepen benoemt die tegenover elkaar staan vanwege meningsverschillen of vooroordelen over elkaar. Men heeft het dan over verschillende groepen zoals de vaxers en antivaxers, de boeren met hun protesten, de zwarte pietendiscussie. Het principe 'onbekend maakt onbemind' zorgt voor onbegrip en tegenover elkaar staan. Maar botsende overtuigingen eveneens zoals bijvoorbeeld in religies of opvattingen over gender. En onvrede over bepaald beleid kan leiden tot het tegenover elkaar komen te staan, zoals bijvoorbeeld het woningtoewijzingsbeleid voor vluchtelingen dat tot wrijving kan leiden of de boerenprotesten in het kader van het stikstofbeleid.

De meningsverschillen betreffen de grote maatschappelijke kwesties

De coronacrisis en de tegenstellingen tussen vaxers en anti-vaxers zijn volgens de deelnemers het voorbeeld bij uitstek waar negatieve gevoelens ten opzichte van elkaar werden geuit. Verder lijkt men de grote maatschappelijke problemen van dit moment voor ogen te hebben zoals het vluchtelingen- asielbeleid, klimaat/stikstofbeleid en boerenprotesten, racisme, armoede, woningnood. Hbo-plus opgeleiden betrekken de politiek en het wantrouwen tegenover de overheid nadrukkelijk hierbij. Standpunten over deze kwesties worden harder geventileerd, er komt meer felheid in discussies.

Heftige meningsverschillen worden problematisch volgens deelnemers als dat betekent dat mensen niet meer met elkaar in gesprek gaan. Dat kan betekenen dat er minder makkelijk compromissen of oplossingen tot stand komen en er angst ontstaat om het gesprek aan te gaan. Voor de politiek kan het uiteindelijk – mede door de steeds verdergaande versnippering – een moeilijker besluitvorming met zich mee brengen.

Het speelt zich vooral af op sociale en reguliere media, minder in het persoonlijk leven

De sociale media en reguliere media worden gezien als aanjagers van het tegenover elkaar stellen van groepen en/of meningen. De anonimiteit van sociale media geeft mensen een vrijbrief voor het spuien van harde meningen tegen of over anderen. De selectieve aandacht van media voor negatief nieuws of smeulige berichtgeving is ook debet aan negatieve gevoelens. Want, dit genereert meer aandacht van kijkers/lezers en krijgt meer aandacht. Er lijkt sprake te zijn van een zichzelf versterkend mechanisme: kleine groepjes vragen aandacht voor bepaalde zaken, gebruiken hiervoor een luide of negatieve toon en krijgen daarmee meer aandacht in de media.

Deelnemers hebben de indruk dat ze in hun eigen leven minder te maken hebben met negatieve gevoelens of conflicten over meningsverschillen. Ze wijten dit aan verschillende zaken. In de familie- en vriendenkring lopen meningsverschillen minder snel uit de hand vanwege de wens om het contact in stand te houden. Dit kan leiden tot het vermijden van sommige onderwerpen, deels ingegeven door angst om je uit te spreken en tegenover elkaar te komen staan. Het in je 'eigen bubbel' leven kan zorgen voor minder confrontatie met andersdenkenden. En in het eigen leven is er vaker sprake van onderling respect wat escalatie voorkomt.

De controverse tussen vaxers en antivaxers in de coronacrisis blijkt echter zowel op samenlevingsniveau als in het persoonlijke leven wel tot schisma's te hebben geleid.

Alhoewel men deels in eerste instantie uit dat iedereen tegenwoordig een mening *moet* hebben, wil men daar in het eigen leven toch niet zo van weten. Het speelt zich eerder bij 'anderen, in de media af' dan bij zichzelf. Corona is hierop de spreekwoordelijke uitzondering. Maar het lijkt toch ook alsof men er niet helemaal aan ontkomt en het toch enigszins speelt.

De toon van het publieke en politieke debat wordt harder

Op diverse momenten wordt in de focusgroepen naar voren gebracht dat de toon van het politieke debat respectloos is, dat men elkaar niet uit laat praten en dat er meer op de man dan op de bal' wordt gespeeld. In sommige groepen heeft men het dan over specifieke partijen of politici die zich hieraan schuldig maken. Maar het komt erop neer dat men vindt dat politici eigenlijk een voorbeeldfunctie hebben te vervullen en elkaar respectvol zouden moeten bejegenen, maar dat dat nu onvoldoende het geval is.

Meningsverschillen lijken harder te worden, maar blijven beperkt tot kleine groepen, nog geen tweedeling

Men ziet wel verharding van conflicten en negatieve gevoelens, maar het lijkt alsof men het niet zo graag tot een 'algemene ontwikkeling' wil bestempelen. Deelnemers hebben het dan over dat het om kleine groepen gaat die hun standpunten op een felle en negatieve manier uiten. Al met al geven deelnemers te kennen dat ze om zich heen zien dat meningsverschillen heftiger worden geuit, dat het soms een kleine groep is die zich radicaal opstelt en dat het soms ook groter lijkt dan het is door de aanjagende rol van de (sociale) media.

Desgevraagd geven deelnemers aan dat er nu nog geen sprake is van een tweedeling in de samenleving, maar dat er wel groepjes zijn die zich extreem uiten en harde standpunten innemen. De zwijgende meerderheid is volgens hen nog altijd een meerderheid. Maar men ziet een risico dat deze groepjes groter worden en de stemming in de samenleving meer gaan bepalen. De overheid en de media worden als de

partijen bij uitstek gezien om dit tegen te gaan. Maar er ligt ook een verantwoordelijkheid bij mensen zelf in het tonen van respect ten opzichte van elkaar dat al begint bij de opvoeding.

Bijlage 1 – Gespreksleidraad

CHECKLIST BURGERPERSPECTIEVEN SEPTEMBER 2022

A. Introductie en kennismaking (15 minuten)

- Welkom heten bij MARE mede namens Kantar Public
- Opdrachtgever: het Sociaal en Cultureel Planbureau
- Thema: De stand van zaken in onze samenleving. Wat gaat er goed, wat gaat er minder goed, een aantal onderwerpen verder bespreken met elkaar
- Spelregels:
 - Het gaat om meningen, dat betekent dat er geen goede of foute antwoorden zijn. Verzoek om vrijuit te spreken. Het is een groepsgesprek, dus reageer op elkaar, laat elkaar uitspreken, wees respectvol tov elkaar
 - Verzoek om mobiele telefoons uit te zetten.
 - Opname, meekijken en anonimiteitwaarborg.
- We beginnen met voorstelronde: naam, leeftijd, bezigheden, gezinssituatie, woonplaats.

B. De stand van de samenleving (20 minuten)

INT.: Doel: actueel kader: welke thema's leven er op dit moment, en hoe is dat mogelijk anders door recente ontwikkelingen, m.n. de oorlog, inflatie, energieprijzen; welke thema's noemen mensen spontaan

- Hoe vinden jullie dat het al met al gaat in Nederland? Gaat het in het algemeen meer de goede of de verkeerde kant uit? Je kunt dit laten zien met drie kaarten: duim omhoog = goede kant, duim omlaag = verkeerde kant en duim omhoog en omlaag = zowel de goede als de verkeerde kant.
- Voor degenen met duim omhoog: Waarom vinden jullie dat het de goede kant op gaat, waar heeft dat mee te maken?
INT.: maak het concreet, waar heeft het betrekking op
- Waar baseer je je mening op? Maak je het zelf mee, mensen in je omgeving of krijg je het mee uit de media?
- Voor de anderen: wat vind je van hun verklaringen hiervoor? In hoeverre kun je je hierin vinden?
- Voor degenen met duim omlaag: Waarom vinden jullie dat het de verkeerde kant op gaat, waar heeft dat mee te maken?
INT.: maak het concreet, waarover maakt men zich zorgen
- Waar baseer je je mening op? In hoeverre maak je het zelf mee, mensen om je heen, haal je het meer uit de media?
- Voor de anderen: wat vinden jullie van hun verklaringen dat het de verkeerde kant opgaat? Kun je je erin vinden?

C. Verkenning ervaren tegenstellingen en meningsverschillen (22 minuten)

Over een aantal onderwerpen wil ik graag verder doorpraten met jullie.

- Als eerste zou ik het met jullie willen hebben over het tegenover elkaar staan van mensen/groepen mensen in de samenleving. In hoeverre hebben jullie het gevoel dat mensen of groepen tegenover elkaar staan in de samenleving?
- Aan wie/welke mensen denken jullie dan vooral? *INT.: inventariseer op flipover*
- Waaraan merk je dat ze tegenover elkaar staan? En hoe of waar zie je dat zelf?
- En als je nu specifiek denkt aan mensen met verschillende meningen - mensen die andere opvattingen hebben over bepaalde onderwerpen - in hoeverre vinden jullie dat mensen of groepen tegenover elkaar staan? Aan wie of welke groepen denken jullie dan?
- *INT. stelling inbrengen:* Er zijn mensen die zeggen: In ons land worden verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter. In hoeverre zijn jullie het daarmee eens of oneens? En waarom vinden jullie dat?
- Waarover gaat het dan?
- Waar merk je het aan dat meningsverschillen groter worden?
- In hoeverre is het erg dat/als meningsverschillen groter worden?
- Wat heeft het mogelijk voor gevolgen? Of is het iets wat erbij hoort in een samenleving als de onze?
- Wanneer gaat het te ver en worden meningsverschillen wel een probleem?

D. Affectieve polarisatie (27 minuten)

Ik wil hier graag verder met jullie over doorpraten.

- In hoeverre is er volgens jullie sprake van negatieve gevoelens of conflicten /spanningen tussen mensen met verschillende meningen/opvattingen? We hebben hier een paar vragen over. Zouden jullie deze voor jezelf willen invullen? Dan hebben we het erna over met elkaar.
- Wat hebben jullie opgeschreven: bij welke kwesties/thema's is er volgens jullie nou sprake van negatieve gevoelens/conflicten/spanningen tussen mensen met verschillende meningen/opvattingen?
- *INT.: eerst ingaan op kwesties op samenlevingsniveau*
 - Als we het hebben over de samenleving, waarover gaat het dan?
 - En waar zien jullie dit vooral gebeuren, waar kom je het vooral tegen? Hebben jullie voorbeelden?
- *INT.: denk aan: politieke debat, maatschappelijk debat, (sociale) media,*
 - En worden de negatieve gevoelens of conflicten tussen groepen met verschillende meningen heftiger of is daar eigenlijk niet zo zeer sprake van?
 - Hoe merk je dat?
- *INT.: vervolgens ingaan op niveau eigen netwerk/persoonlijke omgeving*
 - Als we het hebben over je eigen leven, je netwerk/je persoonlijke omgeving:
 - Leveren verschillen van meningen wel eens spanningen of conflicten op in je eigen omgeving?
 - Wat doet dat met je als je heel erg van mening verschilt met iemand anders, hoe voel je je daarbij?
 - En hoe voel je je over de mensen met wie je erg van mening verschilt? Roept dat afkeer op/ tegenzin om met iemand te praten?
 - Ken je in je omgeving/eigen leven mensen die niet meer met elkaar willen praten omdat ze heel uiteenlopende meningen hebben? Waarover gaat het dan?
 - Waar/in welke situaties kom je dat tegen?
 - Is dat iets wat je meer meemaakt dan een tijd geleden of is het eigenlijk hetzelfde gebeven?

- Komen jullie in je eigen omgeving vooral in aanraking met mensen met dezelfde opvattingen/meningen of ook met mensen met andere meningen?
- Is dat iets wat je meer meemaakt dan een tijd geleden of is het eigenlijk hetzelfde gebleven?
- We hebben het al een tijd over mensen/groepen met heel verschillende opvattingen, dat die tegenover elkaar staan (evt. dat dat heftiger wordt als men die mening is toegeedaan). Wat zijn volgens jullie nou de (mogelijke) gevolgen ervan?

E. Polarisatiedruk (15 minuten)

We hebben het hiervoor gehad over thema's en onderwerpen waar mensen conflicten over kunnen hebben.

- In hoeverre maken jullie zelf mee dat je terecht komt in discussies over onderwerpen en dat je het gevoel hebt een kant of positie in *moet* nemen? Over welke onderwerpen gaat het dan?
- Waardoor krijg je dat gevoel dat je een kant moet kiezen, waar zit 'm dat in?
- En hoe voelen jullie je daarbij?
- In hoeverre is het mogelijk om ook geen mening te hebben of te zeggen dat je er geen duidelijke mening over hebt?
- En wat vinden jullie ervan als er echt om een duidelijke positie wordt gevraagd?

F. Toon debat (15 minuten)

Dan wil ik het ook graag met jullie hebben over de toon van bepaalde meningsvorming.

- Hoe vinden jullie dat er met elkaar wordt gesproken in de politiek, bijvoorbeeld debatten in de 'Tweede Kamer' en in de media bijvoorbeeld in krant, op internet?
- Verschilt dat nog tussen de plek waar discussies/debat plaatsvinden?
- In hoeverre denken jullie dat de toon van het gesprek/debat harder wordt? Waaruit blijkt dat dan, kunnen jullie daar voorbeelden van noemen?
- En wat wordt er dan 'harder? Of valt dat eigenlijk wel mee?
- Is dit iets algemeen dat voor iedereen geldt die betrokken is bij allerlei discussies over maatschappelijke kwesties of zijn het specifieke personen/groepen die dat doen? Om wie gaat het dan?
- Wat vinden jullie van die verharding?
- In hoeverre maken jullie je daar zorgen over? Waarover maken jullie je dan zorgen?
- Welke groepen zijn er nou vooral verantwoordelijk voor de hardere toon? En gaat het dan om een grote groep of kleine groepjes
- Alles bij elkaar genomen van wat we hebben besproken in dit gesprek: is er nou volgens jullie sprake van een steeds grotere tweedeling in de samenleving van groepen die tegenover elkaar staan en elkaar hard benaderen of geldt dit meer voor kleine groepjes die een harde toon gebruiken? Kunnen jullie dit toelichten?
- Tot slot: wie is er nu aan zet, wie of wat zou iets moeten veranderen aan (*INT.: vul in wat de groep benoemt hiervoor: tweedeling, extreme uitingen*)

G. Tot slot (5 minuten)

- Het SCP doet vaak onderzoek naar wat Nederlanders vinden van allerlei maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Dat doen ze met online enquêtes en ook met dit soort groepsgesprekken. Als jullie het

voor het zeggen zouden hebben: welk onderwerp of welke kwestie zouden ze dan eens moeten voorleggen aan Nederlanders in hun onderzoek? Willen jullie dat op dit formulier noteren? Dat mag in steekwoorden.

- En waaraan zouden ze daarbij dan echt moeten denken/niet vergeten?
- Zijn er nog dingen niet aan de orde geweest, maar die jullie wel belangrijk vinden om te noemen?
- Vragen uit de meekijkruimte?

Dank voor de medewerking.

FORMULIEREN BIJGAANDE GESPREKSLEIDRAAD

Formulier 1 – individuele indrukken affectieve polarisatie

1 Bij welke meningsverschillen is er volgens jou duidelijk sprake van negatieve gevoelens of zelfs conflicten tussen mensen door hun verschillende opvattingen? Kan je daar een voorbeeld van geven?

.....

.....

.....

2. En waar zie je het, kom je het vooral tegen?

.....

.....

.....

3. En worden de negatieve gevoelens of conflicten tussen groepen met verschillende meningen heftiger volgens jou of niet?

- Ja, worden heftiger
- Nee, blijven hetzelfde
- Nee, ze worden minder groot

Formulier 2

Welk onderwerp of welke kwestie zou het SCP eens moeten voorleggen aan Nederlanders in hun onderzoek?

U mag meerdere onderwerpen invullen

Bijlage 2 – Respondentoverzicht

Groep 1 – Tilburg – t/m mbo opgeleid

<i>Respondent nummer</i>	<i>Leeftijd</i>	<i>Geslacht</i>	<i>Werksituatie</i>	<i>Beroep</i>
1	36	V	Arbeidsongeschikt	
2	27	V	Werkzaam in loondienst	Thuisondersteuner
3	45	V	Zelfstandig ondernemer	Maatwerk zitmeubels
4	65	V	Werkzaam in loondienst	Verpleegkundige
5	58	M	Werkzaam in loondienst	Operationeel inkoopplanner
6	49	M	Werkzaam in loondienst	Accountmanager
7	67	M	Werkzaam in loondienst	Logistiek medewerker
8	69	M	Gepensioneerd	

Groep 2 – Tilburg – hbo+ opgeleid

<i>Respondent nummer</i>	<i>Leeftijd</i>	<i>Geslacht</i>	<i>Werksituatie</i>	<i>Beroep</i>
1	26	V	Werkzaam in loondienst	Consulant
2	67	M	Werkzaam in loondienst	Trade supportmanager
3	43	V	Werkzaam in loondienst	Groepsleerkracht basisonderwijs
4	41	M	Werkzaam in loondienst	Docent MBO
5	56	M	Werkzaam in loondienst	Zorginkoper
6	33	M	Werkzaam in loondienst	Financiële administratie
7	68	V	Werkzaam in loondienst	Secretaresse
8	25	M	Werkzaam in loondienst	Consultant

Groep 1 – Amsterdam – t/m mbo opgeleid

<i>Respondent nummer</i>	<i>Leeftijd</i>	<i>Geslacht</i>	<i>Werk situatie</i>	<i>Beroep</i>
1	44	M	Werkzaam in loondienst	Customer support ICT
2	43	V	Werkzaam in loondienst	Ambtenaar
3	55	V	Werkzaam in loondienst	Creditmanager
4	43	V	Werkzaam in loondienst	Ambtenaar
5	49	M	Werkzaam in loondienst	Technical manager
6	56	M	Werkzaam in loondienst	Operator
7	29	M	Werkzaam in loondienst	Metro bestuurder
8	34	M	Werkzaam in loondienst	Vrachtwagenchauffeur

Groep 2 – Amsterdam – hbo+ opgeleid

<i>Respondent nummer</i>	<i>Leeftijd</i>	<i>Geslacht</i>	<i>Werk situatie</i>	<i>Beroep</i>
1	34	V	Werkzaam in loondienst	Orthopedagoog
2	64	M	Werkzaam in loondienst	Raadsgriffier
3	43	M	Werkzaam in loondienst	Logistiek specialist
4	50	V	Werkzoekende	
5	40	M	Werkzaam in loondienst	Beheerder
6	47	V		Schrijver
7	56	M	Werkzaam in loondienst	Systeembeheerder
8	25	V	Werkzaam in loondienst	PhD kandidaat

Bijlage 3 – Ingevulde formulieren

Bij welke onderwerpen/thema's (meningsverschillen) is er volgens jou sprake van negatieve gevoelens of zelfs conflicten tussen mensen door hun verschillende opvattingen?

<i>t/m mbo opgeleiden Tilburg</i> • Politiek/cultuur/religie/minderheden/corona/inkomsten/ras • In de zorg krijgen mensen niet de juiste hulp/opvang van vluchtelingen/racisme (alle vormen) • Woningmarkt/armoede binnen Nederland/opvang van vluchtelingen • Homo's-Lesbiennes/allochtonen-autochtonen/hierarchie/psychiatrische problemen jeugd • Vluchtelingen of gelukszoekers • Jeugdcriminaliteit/zorg in coronatijd/vluchtelingenopvang • Huisvesting/gas-> energie/boeren ->stikstof • Boeren/buitenlanders/radicalen	<i>hbo-plus opgeleiden Tilburg</i> • Altijd wanneer er geweld gebruikt wordt bijv. tegen homo's of tegen een andere religieuze groepering/groep mensen die zich uitspraken tegen coronamaatregelen • Coronavaccinaties/woningnood versus toewijzingsbeleid asielzoekers • Politiek/religie/verschillende culturen/'afrekenen op uitspraken/milieus • Klimaat/cultuur en gemeenschapachtergrond/mensen met een etnische of immigratieachtergrond • Gezondheidszorg in Nederland/politiek/religie/woningbouw/radicalisering/polarisatie/vluchtelingenbeleid/geschiedenis • LGTBHQ+ aanhangers en niet-aanhangers/tussen mensen die voor genderequality willen gaan en groepen die ertegen zijn • Asielbeleid/religie/politiek besluit/extreem rechts-links • Aanpak van stikstof/asieldebat/religieuze visie op de samenleving/armoede, gelijkheid
<i>t/m mbo opgeleiden Amsterdam</i> • Persoonlijke voorkeuren/maatschappelijke issues/geld • Asielbeleid, veel mensen zijn tegen de immigratie/harde aanpak/demonstraties/geweld/discriminatie • Zwarte piet discussie/anti-pro vaccinatie/stikstofbeleid/asielzoekersopvang • Vaccinatie tegen corona • Stikstofbeleid/als je discussie start over vakantie met het vliegtuig dan ontploffen mensen gewoon, want kom niet aan mijn vakantie/dit stoot ook enorm veel stikstof uit en niet alleen de boeren • Als je iemand aanspreekt op zijn/haar gedrag/politieke opvatting • De klassieke voor of tegen zwarte piet • Racisme/huiseigenaren/politieke statements/rijk-arm	<i>hbo-plus opgeleiden Amsterdam</i> • Coronamaatregelen->mensen die familie of vrienden niet meer willen zien/klimaat->mensen redden het niet meer, dus kunnen voor groene maatregelen weinig begrip opbrengen/asielvraagstuk->lastig om mensen op te vangen als er zoveel woningnood is • Coronavaccinatie of niet/aan de ene kant ben je een moordenaar en aan de andere kant een schap/volgbaar onderdaan/voor of tegen de overheid/wappies, gele hesjesboeren enzovoorts tegen elite, rijken • Stikstofaanpak-boeren-boerenprotesten-vernielingen/corona-Qanon & wappies-protesten-geweld-vernielingen/voetbalsupporters-stadiongeweld wordt steeds erger/klimaat "discussie"-tegenstand wordt gewelddadiger-vernielingen/politiek-polariserende-links vs. rechts-bijv. FvD Wilders etc. • Voorbeeld: coronavaccinaties -> voor of tegen/ik heb zelf getwijfeld en voelde me van beide kanten flink onder druk gezet-mijn ouders en broer vonden me egoïstisch als ik het niet zou doen, mijn beste vriendin vond het belachelijk als ik het wel zou doen (dat je iets lichaamsvreemd in je lijf laat spuiten) • Corona->overheid, wetenschap tegen wappies/politiek i.h.a. -> polarisatie/asielbeleid, krapte woningmarkt • Politieke kwesties (bijv. stikstofcrisis)/politiek algemeen beleid (bijv. coronaregels)/politiek beleid gericht op één groep (stikstofbeleid)/geldkwesties (bijv. energieprijzen, inflatie, lage lonen in bepaalde sectoren)

	• Corona en vaccinatiediscussie/psychische gezondheid GGZ, daarmee bedoel ik de kennis van medici, farmaceutische wereld. Er wordt al snel gegrepen naar kortetermijnoplossing of symptoombestrijding in de vorm van medicatie • Klimaatontkenners-klimaatactivisten/coronavaccinatie-geen coronavaccinatie/Trump aanhangers-anti Trump/geloof dat overheid, politiek naar eer en geweten probeert het beste te doen-anti overheid
--	---